

Лекція 1
на тему „Основи теорії права”
План лекції

1. Система соціальних норм і місце права в цій системі.
2. Поняття права та його ознаки.
3. Функції і принципи права.
4. Поняття системи права як внутрішньої його організації.
5. Характеристика джерел права як зовнішньої форми його вираження.
6. Правові відносини.
7. Правомірна поведінка.
8. Правопорушення: поняття, причини і види.
9. Склад правопорушення та його ознаки.
10. Юридична відповідальність поняття і ознаки.
11. Принципи, види, функції і мета юридичної відповідальності.

1. Система соціальних норм і місце права в цій системі

Соціальні норми – це загальні правила поведінки людей у суспільстві, зумовлені об'єктивними закономірностями, є результатом свідомої волевої діяльності певної частини чи всього суспільства і забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу. Залежно від способу їх утворення і забезпечення соціальні норми класифікують на юридичні, моральні, корпоративні (громадських організацій, політичних партій, інших об'єднань громадян), звичаї чи традиції.

Юридичні (правові) норми – це загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, встановлені (санкціоновані) державою, охороняються, захищаються і гарантуються нею та містяться в нормативно-правових актах.

Моральні норми – це правила поведінки, що базуються на моральних поглядах суспільства на добро і зло, справедливе й несправедли-

ве, гуманне й негуманне, а забезпечуються, насамперед, внутрішньою переконаністю та силою громадської думки.

Корпоративні норми – це правила поведінки, що встановлюються і забезпечуються політичними партіями, громадськими організаціями

та іншими об'єднаннями людей.

Звичаї чи традиції – це правила поведінки, що історично склались і увійшли в звичку людей.

Право як особливий вид соціальних норм відрізняється від інших соціальних норм взаємозв'язком з державою.

2. Поняття права та його ознаки

Кожне суспільство має регулювати відносини між людьми, здійснювати охорону і захист таких відносин. Таке регулювання і охорона суспільних відносин здійснюються з допомогою соціальних норм. У системі таких норм право посідає провідне місце. В юридичній літературі

право розглядають як загальносоціальне явище і як волевиявлення держави (юридичне право).

Юридичне право – це свобода та обґрунтованість поведінки людей, що задекларована державою відповідно до чинних нормативно-правових актів та інших джерел права.

Юридичним об'єктивним правом називають систему всіх правових приписів, що встановлені (санкціоновані), охороняються, захищаються

державою, мають загальнообов'язковий характер, є критерієм правомірної чи неправомірної поведінки та існують незалежно від індиві-

дуальної свідомості суб'єкта права.

Юридичне суб'єктивне право – це певні можливості, міра свободи, що належить суб'єкту, який сам вирішує, користуватися ними чи ні.

До основних ознак права можна віднести такі:

- 1) право – це система правових норм;
- 2) це правила поведінки загального характеру;
- 3) ці правила мають загальнообов'язковий характер;
- 4) вони тісно зв'язані між собою, діють у єдності, складаються в правові інститути, правові галузі та інші частини системи права;
- 5) формально визначені й закріплені в нормативно-правових актах та інших джерелах права;
- 6) устанавлюються, санкціонуються, гарантуються (забезпечуються) державою та її органами;
- 7) у своїй сукупності регулюють та охороняють соціальні відносини між людьми;
- 8) правила поведінки повинні встановлюватися державою з урахуванням принципів правди, справедливості, гуманізму й милосердя.

Право як волевиявлення держави – це система загальнообов'язкових, формально визначених, установлених або санкціонованих держа-

вою, гарантованих і забезпечених нею правил поведінки, що тісно між собою зв'язані й регулюють суспільні відносини між людьми в інтересах певної частини (більшої чи меншої) населення в соціально неоднорідному суспільстві.

3. Функції і принципи права

Функції права – це основні напрями його впливу на суспільні відносини. Призначення функцій полягає в тому, щоб визначити активну й

багатогранну роль права в громадянському суспільстві з позиції його впливу на суспільні відносини між людьми. Функції права поділяють на загальносоціальні й спеціальні юридичні. Розглянемо функції права, що належать до загальносоціальних:

- 1) гуманістична функція - захищає права і свободи людства, народу, людини;
- 2) організаторсько-управлінська – право суб'єктів на вирішення певних економічних і соціальних проблем;
- 3) інформаційна (комунікативна) – інформує людей про волю законодавця;
- 4) оцінно-орієнтувальна – поведінка людей оцінюється з огляду на закони держави;
- 5) ідеологічно-виховна – формує у людини певний світогляд;
- 6) гносеологічна (пізнавальна) – право само виступає як джерело знань.

До спеціальних юридичних функцій права відносять:

- 1) регулятивну - спрямована на врегулювання суспільних відносин;
- 2) охоронну - спрямована на охорону відповідної системи суспільних відносин.

Принципи права – це закріплені у праві вихідні нормативно-керівні положення, що характеризують його зміст, основи, зазначені в ньому

закономірності суспільного життя.

4. Поняття системи права як внутрішньої його організації

Система права – це внутрішня форма права, яка має об'єктивний характер побудови, що відображається в єдності й узгодженості всіх її

норм, диференційованих за правовими комплексами, галузями, підгалузями, інститутами та нормами права.

Первинним ланцюгом системи права є нормативно-правовий припис (норма права). Це загальнообов'язкове, формально визначене

правило поведінки суб'єкта права, що містить в собі державно-владне веління нормативного характеру, встановлюється і забезпечується

державою для регулювання суспільних відносин.

Стаття нормативно-правового акта виступає зовнішньою формою норми права і нормативно-правового припису як цілісного, логічно за-

вершеного державно-владного веління нормативного характеру.

Норма права має внутрішню структуру, що виражається в її внутрішньому поділі на окремі елементи, зв'язані між собою: гіпотезу, диспозицію, санкцію.

Гіпотеза – це частина норми права, яка містить умови, обставини, з настанням яких можна чи необхідно здійснювати правило, що міститься в диспозиції.

Диспозиція – це частина норми, що містить суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тобто само правило поведінки.

Санкція – це частина норми права, в якій подано юридичні наслідки виконання чи невиконання правила поведінки, зафіксованого в дис-

позиції. Санкції можуть бути каральними (штрафними), відновними чи заохочувальними (позитивними).

Норми права можуть об'єднуватися в інститути й галузі права.

Інститут права можна визначити як відокремлену групу взаємозв'язаних правових норм (приписів), що регулюють певний вид чи рід су-

спільних відносин і утворюють самостійний елемент системи права.

Галузь права – це сукупність правових норм (приписів) інститутів права, що регулюють певну сферу суспільних відносин у межах конкре-

тного предмета й методу правового регулювання з урахуванням принципів і завдань такого регулювання.

5. Характеристика джерел права як зовнішньої форми його вираження

Окрім внутрішньої розрізняють також зовнішню форму права, або джерела права. Це способи юридичного вираження права, його організації в належну юридичну оболонку.

До зовнішньої форми (джерел) права відносять:

- 1) правовий звичай – це санкціоноване державою звичаєве правило поведінки загального характеру;
- 2) правовий (судовий чи адміністративний) прецедент – це рішення компетентного органу держави, якому надається формальна

обов'язковість під час вирішення всіх наступних аналогічних судових чи адміністративних справ;

- 3) нормативний договір – це формально-обов'язкові правила поведінки загального характеру, що встановлені за домовленістю і згодою

двох чи більше суб'єктів і забезпечуються державою (наприклад, договір про утворення федерації, колективний договір);

- 4) нормативно-правовий акт – це рішення компетентних суб'єктів, що виносяться в установленому законом порядку, має загальний ха-

рактер, зовнішній вигляд офіційного документа в письмовій формі, забезпечується державою і породжує юридичні наслідки.

Нормативно-правові акти поділяють на закони й підзаконні нормативно-правові акти.

Закони – це нормативно-правові акти, що видаються законодавчими органами, мають вищу юридичну силу і регулюють найважливіші

суспільні відносини в країні.

Підзаконні нормативно-правові акти – це результат нормативної діяльності компетентних органів держави (їх посадових осіб), уповнова-

жених на те державою громадських об'єднань з установа, впровадження в дію, зміни і скасування нормативних письмових докумен-

тів, що розвивають чи деталізують окремі положення законів.

Систематизація нормативних актів – це діяльність з упорядкування та вдосконалення нормативних актів, приведення їх до певної внут-

рішньої узгодженості через створення нових нормативних актів чи збірників.

Інкорпорація – це вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірниках в певному порядку без зміни змісту. Кри-

терій систематизації: хронологічний або алфавітний порядок, напрям діяльності, сфера суспільних відносин, тематика наукового дослі-

дження.

Кодифікація – це вид систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, який полягає в їх змістовній перероб-

ці (усуненні розбіжностей і суперечностей, скасуванні застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Різновидами кодифікації є

кодекс, статут, положення.

Кодекс – це кодифікаційний акт, що забезпечує детальне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний ро-

зподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, що певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства. У сучасному законо-

давстві України існує вісімнадцять Кодексів.

6. Правові відносини

Правовідносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини, учасники яких виступають як носії взаємних суб'єктивних прав і

юридичних обов'язків, що забезпечуються державою.

Основні ознаки правовідносин:

1) вони виникають на основі норм права або укладання угоди;

2) характеризуються наявністю сторін, які мають взаємні суб'єктні права та юридичні обов'язки;

3) є видом суспільних відносин фізичних чи юридичних осіб, організацій і об'єднань;

4) здійснення суб'єктивних прав чи додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Правовідносини мають складну будову і охоплюють: суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Підставами виникнення, зміни чи припинення правовідносин є юридичні факти (прийняття, зміна чи припинення нормативно-правового

акта, укладання угоди).

Суб'єктами правовідносин вважають тих учасників, які є носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Суб'єкти правовідносин по-

винні володіти правосуб'єктністю, тобто здатністю бути носіями прав і обов'язків, здійснювати їх від свого імені й нести юридичну відпові-

дальність за свої дії.

Правоздатність – це здатність суб'єкта бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Дієздатність – це здатність суб'єктів своїми діями набувати і самостійно здійснювати суб'єктивні права і виконувати юридичні обов'язки. Її

поділяють на угодо- і деліктоздатність.

Угодоздатність – це здатність суб'єкта правовідносин особисто своїми діями здійснювати й укладати цивільно-правові угоди.

Деліктоздатність – це здатність суб'єктів правовідносин нести відповідальність (юридичну) за скоєне правопорушення.

Об'єкти правовідносин – це реальні соціальні блага, які задовольняють інтереси й потреби людей і з приводу яких між суб'єктами вини-

кають, змінюються чи припиняються суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Юридичні обов'язки – це закріплена нормами права міра необхідної, найбільш розумної та доцільної поведінки особи (суб'єкта), спря-

мована на задоволення інтересів носія суб'єктивного права і забезпечена можливістю державного примусу.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені гіпотезою правової норми, що спричиняють виникнення чи припинення

правовідносин.

Юридичні дії поділяють на правомірні й неправомірні. Правомірні юридичні дії поділяють на юридичні акти – таку юридичну поведінку, що здійснюється з метою породження юридичних наслідків, правомірні юридичні вчинки – такі дії, що не мають на меті спричинення юридичних наслідків. Неправомірні юридичні дії – це правові аномалії, зловживання правом, що не є правопорушенням, і правопорушення. До правопорушень відносять злочини й різні проступки. До юридичних подій відносять народження чи смерть людини, стихійні лиха, хворобу та інші події, з якими норма права зв'язує виникнення чи припинення правовідносин.

7. Правомірна поведінка

Правомірна поведінка – це суспільно необхідна, бажана і допустима під кутом зору інтересів громадянського суспільства поведінка індивідуальних і колективних суб'єктів, що виявляється у здійсненні норм права, гарантується та охороняється державою. До ознак правомірної поведінки відносять: об'єктивна можливість і необхідність, бажаність і допустимість, відповідність інтересам громадянського суспільства, гарантованість і охорона державою, відповідність поведінки нормам права.

Правомірну поведінку суб'єктів можна диференціювати за різними критеріями:

- 1) за складниками юридичних фактів – юридичні вчинки й індивідуальні акти;
- 2) за формою реалізації права – додержання, виконання, використання, правозастосування;
- 3) за змістом правовідносин – здійснення суб'єктивних прав, свобод, юридичних обов'язків, законних інтересів;
- 4) за формою вияву назовні – дія та бездіяльність;
- 5) за способом детермінації – активна і пасивна;
- 6) за способом формування в нормативних актах – прямо і побічно передбачена правовими нормами.

8. Правопорушення: поняття, причини і види

Протиправною поведінкою вважається поведінка, що характеризується порушенням норм права. Одним з видів такої поведінки є правопорушення. Кожне правопорушення конкретне, оскільки його чинить конкретний індивідуальний або колективний суб'єкт у певний час, у певному місці. Правопорушення характеризується конкретно визначеними ознаками, до яких належить:

- 1) суспільна небезпечність діяння (дія чи бездіяльність), що спричиняє шкідливі наслідки чи загрожує спричиненням таких наслідків;
- 2) протиправність діяння;
- 3) винність особи, яка скоїла протиправне діяння;
- 4) деліктоздатність суб'єкта правопорушення;
- 5) покарання і стягнення.

Правопорушення – це юридичний факт, який має місце за наявності всіх вищеназваних ознак.

Види правопорушень – це класифікаційні групи правопорушень за різними підставами. Залежно від ступеня суспільної небезпечності розрізняють злочини і проступки.

Злочин – це вид правопорушення, що передбачається кримінальним законом, тобто суспільно небезпечні, кримінально протиправні,

винні дії чи бездіяльність фізичної осудної особи, яка досягла певного віку, що посягають на суспільний чи державний устрій країни, її політичну чи економічну систему, власність, особу, громадянські, економічні, політичні та інші права й свободи особи.

Проступки класифікуються:

- 1) адміністративні проступки – це такі, що посягають на державний чи громадський порядок, власність, права і свободи осіб, на встановлений порядок управління;
- 2) дисциплінарні проступки – це такі, що посягають на дисципліну праці, військову, державну, навчальну та інші види дисципліни;
- 3) цивільно-правові проступки – це шкідливе, протиправне, винне порушення деліктоздатною особою врегульованих нормами цивільного права майнових і пов'язаних з ними немайнових особистих відносин.

Причини правопорушень – це комплекс явищ об'єктивного й суб'єктивного характеру, що здатні детермінувати протиправну поведінку суб'єктів права.

9. Склад правопорушення та його ознаки

Склад правопорушення – це сукупність названих у законі ознак, за наявності яких небезпечно і шкідливе діяння визнається конкретним правопорушенням.

Склад правопорушення:

1) об'єкт правопорушення – це суспільні відносини, які охороняються нормами права і на які посягає правопорушення;
2) об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній акт суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди;

3) суб'єкт правопорушення – це індивід чи колектив людей;

4) суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішня психічна діяльність особи, пов'язана зі скоєнням правопорушення. Ознаками

суб'єктивної сторони є провина, мотив і мета правопорушника.

Під провиною слід розуміти психічне ставлення особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечних наслідків

у формі наміру та необережності.

Намір як форма провини характеризується тим, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), перед-

бачає суспільно небезпечні й шкідливі наслідки і бажає чи свідомо допускає їх настання. Залежно від вольового критерію намір поділяють

на прямий і непрямий. У теорії права розрізняють наміри:

1) завчасно обдуманий;

2) такий, що виник раптово;

3) неконкретизований.

Прямий намір має місце тоді, коли особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння, передбачає настання суспільно не-

безпечних наслідків, і бажає їх настання.

Непрямий намір характеризується тільки вольовим критерієм, тобто особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї діяльності,

передбачає настання суспільно небезпечного результату і не бажає, а свідомо допускає його настання.

Необережність під час скоєння правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків сво-

го діяння і легковажно розраховувала на їх запобігання, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла

їх передбачити.

Казус має місце тоді, коли особа не передбачала і не могла передбачити суспільно небезпечних наслідків своєї діяльності.

Мотив – це внутрішні процеси, що відображаються у свідомості особи і спонукають її скоїти правопорушення.

Мета – це уявлення особи, котра скоює правопорушення, про бажаний результат, до якого вона прагне.

10. Юридична відповідальність: поняття і ознаки

Юридична відповідальність поділяється на перспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну).

Перспективна (позитивна) юридична відповідальність – це сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, пра-

вовою державою, колективом людей та окремою особою.

Ретроспективна (негативна) юридична відповідальність – це специфічні правовідносини між державою і правопорушником внаслідок

державно-правового примусу, що характеризуються за судженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на

останнього обов'язку зазнати позбавлення волі й несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного характеру за скоєне пра-

вопорушення.

Ознаки ретроспективної юридичної відповідальності:

1) державно-правовий примус;

2) негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, винного в його скоєнні;

3) обов'язок правопорушника втерпіти несприятливі наслідки за його протиправну поведінку.

Державно-правовий примус – це спосіб державного впливу на суб'єкта правопорушення, що тягне для нього позбавлення особистого,

майнового чи організаційного характеру. Державний примус характеризується конкретною діяльністю компетентних органів чи службових

осіб, яка включає в себе:

1) нагляд за правомірністю поведінки учасників суспільних відносин;

2) дослідження обставин діянь, в яких виявлені ознаки правопорушень;

3) розгляд справ про конкретні правопорушення;

4) застосування юридичних санкцій до винних осіб;

5) виконання актів застосування норм права.

11. Принципи, види, функції і мета юридичної відповідальності

Принципи юридичної відповідальності:

1) відповідальність винної особи за діяння, а не за виявлення наміру;

- 2) законність, невідворотність, доцільність і справедливність покладення юридичної відповідальності;
- 3) гуманність і своєчасність юридичної відповідальності.

Мета юридичної відповідальності полягає у вияві її соціальної необхідності та ефективності. Розрізняють такі види мети юридичної відповідальності:

- 1) загальну превенцію правопорушення;
- 2) покарання правопорушника;
- 3) вплив на свідомість правопорушника;
- 4) моральну перебудову особи;
- 5) формування у людини, яка порушила норми права, настанови на правомірну поведінку надалі;
- 6) виховний вплив на інших людей.

Функції юридичної відповідальності – це головні напрями юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб з метою захисту пра-

впорядку і виховання суб'єктів права, які скоїли чи можуть скоїти правопорушення. Розрізняють такі види функцій юридичної відповідальності:

- 1) превентивну (попереджувальну);
- 2) виховну;
- 3) репресивну (каральну);
- 4) компенсаційну (поновлювальну);
- 5) сигналізаційну (інформаційну).

Розрізняють:

- 1) кримінальну відповідальність – це різновид ретроспективної юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні заходів кримінального покарання до фізичних осіб, винних у скоєнні злочину;
- 2) різновидом ретроспективної юридичної відповідальності є адміністративна відповідальність, під якою розуміють покладання на порушників загальнообов'язкових правил, чинних в управлінні та в інших сферах, адміністративних стягнень;
- 3) самостійним видом ретроспективної юридичної відповідальності є цивільно-правова відповідальність, тобто відповідальність фізичної чи юридичної особи за порушення договірних зобов'язань, заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення особистих майнових прав;
- 4) дисциплінарна відповідальність – це різновид юридичної ретроспективної відповідальності працівника за порушення трудової дисципліни із застосуванням до нього догани та звільнення; законодавством, статутами й положеннями про дисципліну для окремих категорій працівників можуть бути передбачені інші дисциплінарні стягнення;
- 5) матеріальна відповідальність розглядається як різновид ретроспективної юридичної відповідальності працівника за матеріальну шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків. Підставами для накладення матеріальної відповідальності є пряма дійсна шкода, протиправна поведінка працівника, причинний зв'язок між протиправними діями чи бездіяльністю та виниклою шкодою або провина працівника в заподіяній шкоді. Матеріальна відповідальність може бути повною і обмеженою.

Лекція 2 на тему „Основи Конституційного права України” План лекції

1. Поняття і основні властивості Конституції.
2. Конституціоналізм, як загальна теорія Конституції.
3. Функції конституції.
4. Реалізація конституції.
5. Правова охорона Конституції України.
6. Принципи та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина.
7. Загальна характеристика основних прав свобод і обов'язків людини і громадянина.

1. Поняття і основні властивості Конституції.

Конституція - це, як правило, єдиний правовий акт або система таких актів, за допомогою яких народ, чи органи держави, які виступа-

ють від його імені встановлюють принципи устрою суспільства і держави, форми безпосередньої демократії, визначають статус держа-

вної влади і місцевого самоврядування, механізм їх здійснення, закріплюють права й свободи людини і громадянина.

Конституція — особливий інститут правової системи держави, якому належить правове верховенство по відношенню до всіх її актів. Це

не просто закон, а основний закон країни: закон законів. Конституція оформляє національну систему права, об'єднує діюче законодавство, визначає основи законності і правопорядку в країні.

Основними рисами конституції є:

- 1) **основоположний характер**, оскільки предметом конституційного регулювання є фундаментальні, найважливіші політико-правові, суспільні відносини, які визначають обличчя суспільства;
- 2) **народний характер**, який полягає в тому, що конституція виражає інтереси народу та має служити йому;
- 3) **реальний характер**, тобто відповідність фактично існуючим суспільним відносинам;
- 4) **стабільність**.

Юридичні властивості конституції такі:

- 1) конституція — це насамперед, закон, тобто акт виняткової ваги і значення;
- 2) конституції притаманне юридичне верховенство, найвища юридична сила у порівнянні з іншими правовими актами: ні один акт не може перевищувати конституцію;
- 3) конституція є основою правової системи країни, її законодавства; поточне законодавство розвиває конституційні приписи, деталізує їх;
- 4) конституції властивий особливий порядок її прийняття і зміни;
- 5) існує досить складний механізм реалізації конституції, оскільки її дія відбувається на двох рівнях: на рівні реалізації конституції в цілому та на рівні реалізації конституційних норм.

2. Конституціоналізм, як загальна теорія Конституції.

Конституціоналізм - це теорія і практика конституційного будівництва. Він становить собою особливу систему конституцій-

но-правових відносин, які опосередковують у загальному вигляді повновладдя народу, його суверенітет.

Конституціоналізм, таким чином, поняття значно ширше, ніж сама конституція.

Важливою складовою **конституціоналізму** є теорія, доктрина, у відповідності з якою провадиться конституційне будівництво, фо-

рмуються найважливіші суспільні та державні інститути. Як специфічна форма відображення об'єктивної реальності конституціоналізм

справляв значний вплив на конституційну свідомість, а відтак є реальним засобом захисту і оновлення суспільних і, перш за все, конституційних відносин.

Конституціоналізм уособлює передові фінансові, політичні, економічні та інші ідеї, які виступають могутнім фактором суспіль-

ного прогресу. Так, в період затвердження буржуазного ладу конституціоналізм виступав реальною силою в боротьбі проти феода-

льних інститутів і відповідної ідеології, знаменував собою прогресивні засади суспільного поступу. Такі його положення, як теорія розпо-

ділу влад, парламентаризм, проголошення прав і свобод громадян стали надбанням цивілізації.

Конституціоналізм-є барометром прогресу і розвитку всього суспільства. Криза суспільства — це, перш за все, криза його консти-

туціоналізму, головним виявом якої є істотні розходження між Фактичною та юридичною конституцією, між конституційною правосвідомістю

і офіційною політико-правовою доктриною.

Конституціоналізм як складне системне утворення з властивими йому структурними і функціональними характеристиками

не можна ототожнювати з конституційним законодавством чи процесом його реалізації. **Елементами конституціоналізму є:**

фактична і юридична конституція, конституційна теорія, конституційні відносини, конституційна правосвідомість, конституційна законність і правопорядок.

Конституція сьогодні має виражати інтереси не стільки держави, скільки інтереси громадянського суспільства, головною цінністю яко-

го є людина. Нова Конституція України відображає тенденції і закономірності розвитку світового конституціоналізму.

Найважливішими з таких тенденцій є:

загальна демократизація конституції, політичних режимів правового статусу особи, виборчого права; багатопартійність; закріплення основних рис правової держави, розподіл влад; впровадження ідей парламентаризму,

запозичення досвіду конституційного будівництва інших країн;
орієнтації на людину і загальнолюдські цінності
правове зміцнення основ громадського суспільства,
розвиток механізмів узгодження інтересів різноманітних соціальних, національних, мовних і релігійних груп
зниження ідеологічної конфронтації й посилення виховної ролі конституцій;
розширення масштабів і сфер конституційного регулювання.

В конституційному праві розрізняють **фактичну і юридичну конституції**. **Конституція фактична** — це реально існуючий суспільний устрій (конституційний лад). Основу якого складають ті об'єктивні відносини, які визначають найбільш суттєві економічні політичні, соціальні та інші характеристики суспільства, іншими словами фактичну конституцію складають економічна, політична та соціальна основи суспільства, які органічно взаємозв'язані між собою.

Фактична конституція має місце в будь-якому, в тому числі, і в безкласовому суспільстві. Юридична конституція є офіційним визначенням фактичного порядку речей, засобом правового впорядкування реальних суспільних відносин. Фактична конституція існує незалежно від того, знайшла вона своє юридичне закріплення чи ні.

Фактична і юридична конституції — цілком самостійні явища і ототожнювати їх не можна. З іншого боку, юридична конституція може вважатись похідною від фактичної конституції. .

Напередодні прийняття нової Конституції України (в 1991—1996 рр.) фактична конституція значно випереджала юридичну конституцію, яка стала гальмом розвитку основоположних суспільних відносин. Тому приведення юридичної конституції у відповідність з конституцією фактичною було першочерговим завданням конституційного будівництва.

Фактична конституція не може не визначати структурні та функціональні характеристики юридичної конституції, головними з яких є реальність і відповідність фактичним конституційним відносинам, відсутність яких призводить до **фіктивної конституції**.

Конституційний лад можна розглядати як фактичну конституцію держави. Цей лад, з одного боку, є похідним від юридичної конституції, а з іншого — сам впливає на зміст нормативно-правового вираження і забезпечення або незабезпечення юридичної конституції.

Якщо **фактична і юридична конституції** збігаються, то конституційна система є **реальною**. Якщо ж вони не збігаються, існують самі по собі, то конституційна система є фіктивною, нереальною.

Розбіжність між фактичною і юридичною конституціями може мати місце в будь-яких країнах. І це природно, оскільки певна їх розбіжність запрограмована самим розвитком конституції. Однак в країнах розвинутого конституціоналізму така розбіжність недовговічна: юридична конституція вчасно приводиться у відповідність з конституцією фактичною. Це стабілізує суспільні відносини, впорядковує їх у відповідності з цілями й завданнями конституційно-правового регулювання.

В юридичній, науці розрізняють також формальну і матеріальну конституції.

Формальна конституція становить собою закон, або кілька законів (конституція Швеції складається з трьох конституційних актів. Конституція Фінляндії — з чотирьох законів).

Матеріальна конституція складається з великої кількості писаних нормативних актів та конституційних звичаїв (Конституція Великої Британії).

3.Класифікація - це поділи тих чи інших явищ на види. Для наукової класифікації передусім необхідно встановити, яким вимогам повинен відповідати критерій поділу на види. Такий поділ можливий з будь-яких підстав, в тому числі й неістотних. Можуть бути різні критерії класифікації. Наприклад, за **часом дії** конституції можуть бути **постійними та тимчасовими**. Класифікувати конституції можна також за **змістом і формами** , зокрема з залежності від існуючого державного режиму , або в залежності від форми правління чи територіального устрою .

За державним режимом конституції бувають **демократичні і авторитарні**, серед останніх розрізняють **тоталітарні**. За формою правління конституції бувають **монархічні і республіканські** , а за формою територіального устрою, **конституції федеративних й унітарних держав**.

За порядком внесення змін і доповнень конституції бувають **гнучкі, жорсткі та мішані**.

В залежності від процедури прийняття розрізняються конституції: "**народні**", тобто прийняті на підставі проведення референдуму, прийняті парламентом, установчими зборами, місцевими представницькими органами.

Форма конституції - це спосіб вираження і організації конституційних норм та інститутів. Істотне значення тут має те, що кон-

ституція може функціонувати у вигляді як моно конституційного права, так і багатьох актів, що у сукупності складають конституцію.

Конституції першого виду часом називають **кодифікованими**, другого **не кодифікованими**.

Конституційна матерія організовується, впорядковується за певною схемою. Така схема, з одного боку, зумовлюється характером і

змістом конституції, а з іншого - баченням законодавця конституційної проблематики. Якщо порівняти конституції різних країн, то можна

виявити як спільні, так і відмінні риси їх структури. У переважній більшості структура конституції має сталий вигляд, включає низку еле-

ментів: **преамбулу, основну частину, заключні, перехідні та додаткові положення**.

3. Функції конституції.

Сутність конституції виявляється в її функціях, які зумовлені її змістом, роллю щодо регулювання суспільних відносин, задоволення со-

ціальних потреб. Складність суспільних відносин зумовлює багатоплановість функцій та їх спрямованість. Одна група таких функцій "об-

слуговує" потреби конституції, інша-виходить далеко за межі конституції як політико-правового феномену.

Конституція виступає як невід'ємний елемент всієї соціальної організації, як впроваджуються в життя передові політичні та

управлінські структури, різноманітні інститути демократії, закріплюється система державних органів, визначаються їх повноваження.

Таким чином, за місцем і роллю конституції в суспільному житті її основні функції поділяють на **соціальні (об'єктні) і нормати-**

вно-правові (технологічні). Соціальними (об'єктними) функціями є: політична, економічна, соціальна, культурна (теологічна) та ін.

Правові (технологічні) функції: регулятивна, установча, правотворча, інтеграційна та ін. Серед соціальних (об'єктних) функцій домінуюча,

акумуюча роль належить політичній функції, серед нормативно-правових - установчій, яка об'єднує усі правові функції. Головне призначення конституції закріплення й гарантування фундаментальних прав людини і громадянина,

впорядкування

й організація державної влади, утвердження загальнолюдських цінностей, на яких ґрунтується будь-яке суспільство. Її визначальні

риса та принципи, як і вся конституційна матерія, що побудована на них, визначаються підвищеною стабільністю. Саме це визначає

тривалість життя конституцій.

Функції конституції відображають її вплив на суспільні відносини, зокрема напрями або способи цього впливу.

Функції конституції розкривають її сутність щодо тих завдань, які стоять перед суспільством на конкретному етапі його розвитку,

причому часом одне й те саме завдання "вирішується за допомогою декількох функцій.

Функції конституції поширюються на всі сфери суспільного життя, на ті суспільні відносини, які охоплюються дією конституції.

Функції конституції мають багато спільного з основними функціями права; більше того, вони базуються на них.

За сферами впливу конституції на суспільні відносини насамперед розрізняють такі її функції, як **політичну, економічну, соціа-**

льну, культурну. При цьому функції конституції не вичерпуються регулюванням відносин у згаданих сферах. Конституції прита-

манні також **установча і правотворча, системотворча, методологічна, прогностична та інші функції**.

Зміст і особливості **політичної функції** визначається тим, що конституція, її норми безпосередньо пов'язані з політикою, у зв'я-

зку з чим .в конституції закріплюються основні засади політики в різноманітних сферах суспільства й держави. **Політична функція кон-**

ституції полягає в тому, що вона формує найактивніше, найістотніше в політиці: належність влади в країні, внутрішню й зовнішню полі-

тику, державний лад. Саме конституція закріплює інтереси і волю народу, його державний і національний суверенітет на найвищому

законодавчому рівні.

Політична боротьба, взаємовідносини між політичними партіями й іншими політизованими об'єднаннями громадян з приводу за-

воювання, використання та утримання влади здійснюються на основі правил, визначених у конституції.

Типовим прикладом у цьому відношенні може бути виборча система, політична спрямованість і принципи якої встановлюються саме конституцією.

Зміст економічної функції полягає в тому, що конституція фіксує основоположні суспільні відносини, які складають економічний лад (економічну систему) суспільства, базу, на якій функціонують усі інші інститути. Закріплення в конституції фундаменту суспільства, різноманітних форм власності створює необхідні умови для реалізації економічної політики країни, успішного функціонування її господарського механізму.

Конституція справляє величезний вплив на волю й поведінку мас. Акумулюючи найбільш істотні моменти світогляду, в основі

якого лежить ідея народного суверенітету, суверенітет демократичної, соціальної правової держави, конституція водночас формує

певний тип суспільної свідомості, невід'ємною частиною якої є правосвідомість. Це сприяє формуванню позитивних установок, подо-

ланню деструктивних, антигромадських мотивів. З цих позицій можна стверджувати про наявність у конституції **ідеологічної(культурної) функції**.

Установча функція спрямована на здійснення первинного юридичного оформлення найважливіших соціально-економічних і

політичних інститутів суспільства. За допомогою установчих норм визначається устрій держави, **Роль установчої функції конституції**,

таким чином, полягає в тому, що вона встановлює найважливіші інститути суспільства й держави, визначає їх спрямованість.

Найголовніші установчі правові норми започатковано в конституції. Установчий характер мають не тільки окремі її норми, а й

уся конституція, бо вона є основою розбудови і діяльності держави й суспільства, всього законодавства, політичних і корпоративних установ країни.

Правотворча функція конституції реалізує себе, зокрема, за допомогою норм, які визначають основи правового статусу суб'єктів конституційних відносин: громадян, державних і громадських органів.

Охоронна (правоохоронна) функція конституції полягає у забезпеченні належної дії інститутів і норм Основного Закону, що

досягається за допомогою специфічного механізму відповідальності. В основі такого механізму лежать конституційні санкції: визнання

поведінки неконституційною, скасування чи призупинення дії актів державних органів, тощо.

Сутність інтегративної функції конституції полягає в тому, що конституція відіграє роль своєрідного інструменту, який об'єднує

всі ланки правової системи в одне ціле, причому таке об'єднання — не механічне, безсистемне, а ґрунтується на основі відповідних

вимог і принципів.

Системотворча функція конституції зводиться не тільки до того, щоб забезпечити цілісність і збалансованість правової си-

стеми, її динамізм та стабільність. Вона визначає принципові вимоги щодо призначення, змісту й методів галузей права, окреслює єдині

засади правотворчості і застосування права, законності правопорядку, слугує своєрідним нормативним орієнтиром.

4. Реалізація конституції.

Конституція поширює свій вплив на всі без винятку інституції суспільства й держави, причому всі державні та громадські органи, гро-

мадяни і будь-які особи, що перебувають на території країни, повинні поважати її, безперечно виконувати всі її приписи. В цьому полягає

загальнообов'язковість конституцій, їх імперативно-владний характер.

Як єдиний правовий акт конституція діє в усіх її зв'язках і опосередкуваннях. Механізм такої дії надзвичайно складний та багатог-

ранний, він включає різноманітні канали: політичний, економічний, соціальний, ідеологічний, юридичний, виховний, психологічний то-

що. Як Основний Закон суспільства й держави конституція регулює найбільш високий рівень поведінки — спосіб життєдіяльності суспільст-

ва.

Інститути конституційного права — це блоки, які охоплюють ту чи іншу сферу конституційно-правових відносин: інститут консти-

туційного ладу, прав і свобод громадян, територіальної організації країни, принципів діяльності державних органів тощо. Їм притаманний особливий механізм реалізації, де поряд із звичайними нормами конституції велику роль грають інші нетипові приписи, практика, взаємозв'язки з іншими, в тому числі галузевими інститутами тощо. Тут інститути конституції переходять в інститути галузей — права трудового, цивільного, адміністративного, тощо. Виникає цілком закономірне питання, як реалізувати деякі права і свободи громадян, які хоч і проголошені в Конституції, але відповідного закону немає? Є підстави гадати, що відсутність подібних законів і процедур реалізації прав та свобод громадян не заперечує наявності і реальності таких прав. Конституція України — акт всеохоплюючої дії. Вона поширює свій вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, причому цей вплив має ідейно-політичний, морально-психологічний та юридичний характер. Це зумовлює зміст та особливості механізму здійснення Конституції, який складається з двох відносно самостійних частин: соціального та юридичного механізму. В соціальному механізмі втілено якості Конституції України як політичного документа, в юридичному — як особливого акта національної системи права. Здійснення Конституції не можна зводити до окремих дій у межах конкретного юридичного процесу. Воно значно глибше й ґрунтовніше. Сутність такого здійснення визначається насамперед соціальним призначенням. Іншими словами: здійснення Конституції в єдності всіх її сторін забезпечує не тільки конкретні правові результати, бажану поведінку суб'єктів конституційно-правових відносин, а й досягнення цілей та інтересів конституційного регулювання. А такими соціальними інтересами є здійснення повновладдя українського народу, його консолідація, забезпечення вищого розвитку всіх етносів, що проживають на території республіки, реалізація різноманітних економічних, соціальних, екологічних та інших програм, забезпечення прав і свобод громадян України тощо. Таким чином, здійснення Конституції в цілому, її окремих норм — не що інше, як досягнення конституційних цілей та інтересів шляхом правомірної діяльності суб'єктів конституційного права. Однак здійснення Конституції — надзвичайно складне і багатопланове явище, яке треба відмежовувати від таких понять, як "реалізація", "застосування", "використання", "дотримання". Серед цих елементів визначальною є **реалізація конституційних норм**, яка відбувається у чотирьох формах: застосування, дотримання, виконання і використання.

Реалізація - це перетворення, втілення конституційних норм у фактичній діяльності організацій, органів, посадових осіб і громадян.

Дотримання норм Конституції означає утримання від заселення заборонених нею дій. Це - особливий обов'язок усіх державних органів, посадових осіб та громадян. І юридичні, і фізичні особи мають утримуватись від дій, заборонених нормами права. Тут реалізується їхній пасивний обов'язок, коли дій не треба вчиняти, а досить утримуватись від їх здійснення. Це, природно, матеріалізується в забороняючих нормах, яких у Конституції України надзвичайно багато. Видом реалізації конституційних приписів є їх **виконання**, тобто обов'язкове здійснення передбачених законом тих чи інших дій. Тут реалізуються активні правові обов'язки, зобов'язуючі конституційні норми. Так, прийняття Закону про Конституційний Суд України 3 червня 1992 р. є виконанням ст.112 Конституції України, яка започатковує видання такого Закону. Норми Конституції реалізуються також шляхом їх **використання**, тобто здійснення учасниками конституційних відносин дозволених нормами права дій, здійснення ними своїх прав.

Використання конституційних норм можливе також при тлумаченні чинного законодавства.

Застосування - один із видів реалізації конституційних норм, де є чітко визначений адресат: органи державної влади, посадові особи та ін. Це — своєрідна форма реалізації конституційних норм, що відрізняється від інших форм змістом, суб'єктами та актами, які вони приймають.

5. Правова охорона Конституції України.

Правова охорона Конституції є неодмінною умовою забезпечення її верховенства і стабільності, високої ефективності дії її положень у всіх сферах життєдіяльності нашої держави. Належний рівень правової охорони Конституції — необхідний атрибут правової держави, яка є найважливішим чинником побудови громадянського суспільства.

Правова охорона, як свідчить світова практика, здійснюється у різноманітних формах, головними з яких є **конституційний контроль і конституційний нагляд**.

Що ж становлять собою обидві форми, яке їх співвідношення?

Сутність конституційного контролю полягає в тому, що відповідні органи можуть безпосередньо втручатись у діяльність підконтрольних органів, скасовувати чи призупиняти незаконні акти.

Органи конституційного нагляду подібних повноважень не мають: їхнє основне призначення в тому, щоб повідомити про неконституційність прийнятого правового акту.

Конституційний суд оцінює правові акти тільки при поданнях або зверненнях до нього. Такий суд уповноважений видавати юридично обов'язкові акти.

При створенні Конституційного Суду України дискутувалось питання: який варіант кращий — спеціальний конституційний суд чи покладення функцій конституційного контролю на загальні суди? Обрано першу модель, оскільки загальні суди традиційно пристосовані до вирішення цивільних та кримінальних справ на основі норм цивільного й кримінального права. Але Конституційний Суд України повинен вирішувати справи на основі норм конституційного права.

Розрізняють різні види й форми конституційного контролю. Насамперед — попередній, тобто коли нормативно-правовий акт ще розробляється й не вступив в законну силу, і наступний контроль, коли така перевірка здійснюється після прийняття акта.

За правовими наслідками контроль може бути як **обов'язковим, так і факультативним**.

За формою розрізняють **абстрактний і конкретний конституційний контроль**. За абстрактним — питання про відповідність певного акта Конституції розглядається поза конкретними обставинами його застосування. Орган конституційного контролю в такому разі підтверджує конституційність даного акта або позбавляє його юридичної сили. Цей вид контролю може бути як попереднім, так і наступним.

Конкретний конституційний контроль, навпаки, може бути лише наступним і пов'язаний з обставинами, що виникли в процесі застосування відповідного нормативно-правового акта. В такому випадку сторона, справа якої вирішена або вирішується на підставі відповідного нормативно-правового акта, оспорує таке рішення, обґрунтовуючи це тим, що акт, на основі якого вирішено, справу, на її погляд, не відповідає Конституції. Досить часто такий контроль здійснюється при розгляді конкретної справи в суді. Класичною формою цього контролю можна вважати діяльність судів у США.

6. Принципи та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина

Світовий і національний досвід дав змогу встановити ряд основоположних принципів у сфері прав людини і громадянина, які дістали закріплення в Конституції України.

1.1. Рівноправність громадян

У Конституції України (ст.24) записано: "Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом". Отже, кожний громадянин України має однаковий обсяг прав і всі ми незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови, роду і характеру занять маємо рівний юридичний статус, тобто на рівних засадах повинні виконувати закони та нести відповідальність за їх порушення. Законодавчі акти мають застосовуватися до кожного з нас незалежно від вчинків та об'єктивних обставин, а не від посади чи майнового стану. Люди рівні у правах, але це не означає, що вони однакові або схожі одне на одного з точки зору фізичних чи розумових здібностей, талантів тощо. Рівноправність не слід отождествлювати з однаковістю.

Принцип рівноправності фіксує неприпустимість встановлення з будь-яких соціальних чи особистих підстав привілеїв і обмежень. Цей прин-

цип має бути еталоном у процесі здійснення людських прав.

1.2. Дійсність прав та обов'язків громадянина

Права і свободи не відокремлюються від обов'язків громадянина. Ми маємо розуміти, що реальними права людини стають лише тоді коли вони невідривно зв'язані з виконанням нею обов'язків. Така єдність прав та обов'язків складає основу кожного суспільства. І в такому сенсі обов'язки людини - це вимоги, які ставляться суспільством до неї для того, щоб не порушувалися права людини і суспільство нормально функціонувало. Права й свободи не можуть зробити її незалежною від суспільства, в якому вона живе, і тому права людини не звільняють особу від обов'язків, насамперед від обов'язку поважати права інших людей їх об'єднань і суспільства в цілому. Крім того, ряд обов'язків логічно випливають із наявності відповідних конституційних прав.

1.3. Неприпустимість зловживання правом

Під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина мусить зважати на певні обмеження, запроваджені в інтересах здійснення прав і свобод інших людей. Нехтування такими обмеженнями вважається зловживанням правом. За перевищення меж свого права передбачається відповідальність. Це цілком зрозуміло й справедливо, бо як влучно зауважив американський філософ Р.Емерсон, "Моя свобода розмахувати руками завершується там, де починається ніс мого ближнього."

1.4. Гарантованість конституційних прав і свобод

Держава не лише проголошує права й свободи людини, а й бере на себе зобов'язання їх реалізації. Вона законодавчо гарантує забезпечення дотримання й захист цих прав.

1.5. Взаємна відповідальність людини і держави

Зміст цього принципу полягає в тому, що держава бере на себе відповідальність за забезпечення прав людини, але й людина також несе відповідальність перед державою. У ст. 3 Конституції України визначається: "Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави." З урахуванням міжнародно-правових стандартів права і свободи класифікуються так: особисті права і свободи; політичні права і свободи; економічні права; соціальні права; екологічні права; культурні права і свободи. Конституція надає першорядного значення особистим правам і свободам, які за Конституцією УРСР 1978 р. були значно "урізани" порівняно з міжнародними стандартами прав людини і в переліку конституційних прав та свобод громадян посідали останнє місце, що фактично відображало ставлення держави до цих прав.

Особисті права і свободи — це права у сфері особистого життя й особистої безпеки, вони стосуються індивідуального, приватного

життя людини, автономії особистості. Конституція закріплює такі особисті права і свободи людини:

- право на життя (ст. 27);
- право на повагу до гідності (ст. 28);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29);
- право на недоторканність житла (ст. 30);
- право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31);
- право на невтручання в особисте життя (ст. 32);
- право ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею (ст. 32);
- свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України (ст. 33);
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34);
- право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір (ст. 34);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35);
- право направляти індивідуальні або колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів (ст. 40);

Політичні права і свободи — це такі права і свободи, які громадяни реалізують у політичній сфері громадського життя:

- право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36);

— право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);

— право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи та демонстрації (ст. 39);

Економічні права — це такі права, які люди реалізують в економічній сфері громадського життя:

— право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);

— право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності згідно із законом (ст. 41);

— право на підприємницьку діяльність, яка не забороняється законом (ст. 42).

Соціальні права — це права, реалізація яких пов'язана із задоволенням найважливіших соціальних потреб людей:

— право на працю (ст. 43);

— право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ст. 43);

— право на вчасне одержання винагороди за працю (ст. 43);

— право на страйк (ст. 44);

— право на відпочинок (ст. 45);

— право на житло (ст. 47);

— право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);

— право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49).

Крім того, для громадян України передбачено право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом (ст. 46).

Екологічні права — це нова, що раніше не закріплювалася на конституційному рівні, група прав людини, яка забезпечує її потреби в безпечному навколишньому середовищі (ст. 50):

— право на безпечне життя і здоров'я докільця та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди;

— право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення.

Культурні права та свободи — це права і свободи людини у сфері культури:

— право на освіту (ст. 53);

— свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54);

— право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Конституція фактично **закріплює принцип єдності прав та обов'язків** і визначає в ст. 23: "Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості".

7. Загальна характеристика основних прав свобод і обов'язків людини і громадянина.

Суттєвою характеристикою правового статусу особи, його ядром і елементом, який створює систему статусу, є права, свободи та обов'язки особи.

Юридичні права та свободи є близькими й по суті тотожними поняттями. Закріплені в Конституції, вони визначають міру можливої поведінки, тобто межу, границі можливих дій, можливість користуватися благами для задоволення своїх потреб та інтересів. Юридичні обов'язки є мірою належної поведінки. Вони визначають вид і міру суспільно необхідної поведінки громадян, висувають обов'язкові вимоги до поведінки, дій особи.

Конституційні права й свободи громадян України закріплені й гарантовані Конституцією України. Відповідно до принципу повної рівності їх надано всім громадянам незалежно від їхньої статі, національності, раси тощо. Вони забезпечуються суспільством і закріплюються Конституцією України юридичними, матеріальними, політичними й організаційними гарантіями. Конституційні гарантії прав і свобод громадян України - це передбачені Конституцією умови й засоби, що забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод громадян України. Ці гарантії закріплені в розділі II Конституції України (статті 21-68).

Розміщення цього розділу після розділу — Загальні засади й перед розділами про органи державної влади підкреслює його важливість і нове співвідношення людини та держави, що встановлюється статтею 3 Конституції України: людина визнається найвищою соціальною

цінністю, а її права і свободи визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Кожній людині має бути забезпечена можливість користуватися основними правами та свободами. Держава зобов'язана гарантувати реальне здійснення цих прав і свобод усіма доступними їй засобами. Чим вищий ступінь реалізації правового статусу особи, тим більшою мірою обмежується можливість сваволі з боку держави та її органів. Гарантування прав і свобод людини - це свого роду зовнішній механізм обмеження влади, яка завжди намагається до само розширення й посилення своєї присутності в усіх сферах людського життя. Гарантії конституційних прав і свобод людини закріплені Конституцією України (статті 55-57, 59, 64). До них належать права на судовий захист, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, знання кожним своїх прав і обов'язків, правову допомогу, а також неприпустимість обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина. Основним засобом захисту прав людини в правовій державі повинен бути суд. Однак його діяльність сприяє додержанню законності й забезпечує охорону прав і свобод громадян лише тоді, коли він діє на основі принципів гуманізму, демократизму й законності. Гарантії чинного в Україні правосуддя закріплені Конституцією України (статті 58, 60-63). До них належать принципи, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії; ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази; ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення; принцип презумпції невинності, а також загальні принципи, пов'язані з визначенням статусу людини в процесі правосуддя. Конституція України поряд із найважливішими правами та свободами людини та громадянина встановлює й конституційні обов'язки громадян, так і кожного, хто постійно проживає чи перебуває на території України. Вони закріплені статтями 65-68. Стаття 65 встановлює обов'язок громадян України захищати свою Вітчизну, її незалежність та територіальну цілісність, шанувати її державні символи, а також обов'язок громадян України відбувати військову службу відповідно до закону. Стаття 66 зобов'язує громадян не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ними збитки, стаття 67 - сплачувати податки і збори в порядку й розмірах, встановлених законом. Дуже важливою є стаття 68 Конституції України, яка встановлює, що кожен громадянин зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших людей; незнання законів не звільняє нікого від юридичної відповідальності. Значення цієї статті поширюється на всі норми й положення Конституції України. По суті йдеться про формування в людей такої правосвідомості, завдяки якій кожне порушення чинних норм права розглядалося б як неординарна подія. Поряд із цим загальним приписом у ряді статей Конституції України міститься заборона здійснення тих чи інших дій, з якими можуть бути пов'язані особливо негативні наслідки для держави, суспільства, окремих організацій і громадян. Так, стаття 37 Конституції України зазначає, що не допускається створення та діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, а в статті 43 наголошується, що використання примусової праці забороняється. Здійснення прав і свобод людини та громадянина, зафіксованих у Конституції України, потребує реформування всієї системи права.

Лекція 3 на тему „Основи фінансового права України” План лекції

1. Фінансове право України: поняття і предмет правового регулювання.
2. Система й джерела фінансового права.
3. Бюджет та бюджетна система.
4. Система оподаткування та її значення.

5. Поняття, функції та види податків.
6. Платники податків і об'єкти оподаткування.
7. Відповідальність за порушення законодавства про податки.
8. Поняття, функції і структура банківської системи України.

1. Фінансове право України: поняття і предмет правового регулювання

Фінансове право — це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають між державою і юридичними й фізичними особами з приводу формування, розподілу та перерозподілу і використання державою фондів грошових коштів. Фінансове право має особливий предмет і метод правового регулювання. Воно регулює певну сферу державного управління, пов'язану з розподілом і перерозподілом національного доходу країни. У фінансових правовідносинах проявляється організаційна роль органів державної влади і місцевого самоврядування, тому за характером вони є владно-майновими. Це є головною ознакою, яка відрізняє фінансово-правові відносини від інших відносин грошового характеру, зокрема в цивільному й адміністративному праві. Предметом регулювання фінансового права виступають суспільні відносини, що виникають у процесі діяльності органів держави й місцевого самоврядування з приводу формування, розподілу та використання відповідних фондів грошових коштів, які необхідні для фінансування соціально-економічного розвитку держави. Відносини, що виникають у процесі формування, розподілу й використання фондів коштів господарюючих суб'єктів і громадян, фінансовим правом не регулюються. Фінансові відносини за своїм змістом і колом учасників відрізняються великою різноманітністю:

- 1) бюджетні відносини;
- 2) податкові відносини;
- 3) страхові відносини;
- 4) відносини з приводу державного кредиту;
- 5) банківського кредитування і розрахунків;
- 6) врегулювання грошового обігу;
- 7) валютного контролю.

Для надання фінансовим відносинам правового характеру використовується фінансово-правовий метод регулювання, якому властивий імперативний (владний) характер. Його суть полягає в тому, що зміст правовідносин визначається однією із сторін, завдяки прийняттю нею владного припису, обов'язкового для виконання іншою стороною. Стороною, яка приймає владні приписи (рішення) у фінансових правовідносинах, є держава або органи місцевого самоврядування в особі уповноважених ними органів чи посадових осіб.

2. Система та джерела фінансового права

Для фінансового права характерною є наявність великої кількості фінансово-правових норм.

Фінансове право складається з двох частин: загальної і особливої.

Загальна частина включає в себе фінансово-правові норми, що визначають зміст, принципи, завдання, форми і методи фінансової діяльності держави, а також систему органів, які її здійснюють, організацію, форми і методи фінансового контролю, а також правове становище всіх суб'єктів-учасників фінансових правовідносин.

Особлива частина включає в себе правові норми, що складають підгалузі й фінансово-правові інститути і регулюють однорідні суспільні відносини у сферах: бюджету, державних доходів, податків, державного кредиту, державних видатків, державного страхування, банківсько-

го кредитування і безготівкових розрахунків, грошового обігу і валютного регулювання.

Основними фінансово-правовими інститутами фінансового права є бюджетне право, податкове право, банківське право. Джерела фінансового права — це нормативно-правові акти законодавчої, виконавчої влади і місцевого самоврядування, в яких містяться

ся правові норми, що регулюють фінансові відносини.

Джерела фінансового права можна розділити на кілька груп:

- 1) Конституція України має найвищу юридичну силу, пряму дію і застосовується на всій території України. Закони та інші правові акти, що приймаються в Україні, повинні відповідати Основному Закону;
- 2) Закони України загального характеру, що визначають зміст права власності, правила поведінки суб'єктів підприємництва, підстави

й порядок укладання цивільно-правових угод між ними, підстави й механізм юридичної відповідальності. Серед них Господарський кодекс

України, Цивільний кодекс України;

3) Закони України галузевого характеру, що визначають правове регулювання у сфері фінансової діяльності держави, серед них

Бюджетний кодекс України;

4) підзаконні нормативно-правові акти;

4.1) укази, розпорядження Президента України;

4.2) постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України;

4.3) накази, інструкції, листи, методичні вказівки Міністерства фінансів, Міністерства економіки, Державної податкової служби,

Державного казначейства ;

4.4) постанови й розпорядження голів місцевих державних адміністрацій;

4.5) органів місцевого самоврядування (рішення, розпорядження) – нормативні акти, що діють тільки на території Автономної Ре-

спубліки Крим, області, міста, району, селища, села;

5) норми міжнародного права й міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, що мі-

стять норми фінансового права.

3. Бюджет і бюджетна система

Бюджет - план формування і використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, що здійснюються органами дер-

жавної влади, органами влади Автономної Республіки Крим і органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду.

Як правова категорія бюджет — це основний фінансовий план держави чи органу місцевого самоврядування на бюджетний період, що

містить розпис його доходів та видатків і затверджений парламентом чи місцевою радою.

Бюджетна система України — це сукупність державного і місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, держав-

ного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Бюджетна система України ґрунтується на принципах:

1) єдності, що забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин,

єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів та ведення бухгалтерського обліку й звітності;

2) збалансованості, зважаючи, що повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень до бюджету

на відповідний бюджетний період;

3) самостійності, оскільки держава коштами державного бюджету не несе відповідальності за бюджетні зобов'язання органів влади

Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування;

4) повноти, що передбачає включенню до складу бюджетів усіх надходжень та витрат бюджетів, що здійснюються відповідно до но-

рмативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;

5) обґрунтованості, що полягає у формуванні бюджету на реалістичних макропоказниках економічного і соціального розвитку держа-

ви та розрахунках надходжень і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик та правил;

6) ефективності, беручи до уваги, що при складанні й виконанні бюджетів всі учасники бюджетного процесу мають прагнути досяг-

нення запланованих цілей при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів та досягнення максимального результату при використанні

визначеного бюджетом обсягу коштів;

7) цільового використання бюджетних коштів тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями;

8) справедливості й неупередженості розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;

9) публічності й прозорості, оскільки Державний бюджет України та місцеві бюджети затверджуються, а рішення щодо звіту про їх

виконання приймаються відповідно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим та відповідними радами з

висвітленням у засобах масової інформації;

10) відповідальності учасників бюджетного процесу за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу.

З метою забезпечення єдності бюджетної системи України Бюджетним кодексом передбачена бюджетна класифікація , що має кілька

основних складових:

1) класифікація доходів бюджету, що класифікуються за такими розділами: податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти;

2) класифікація бюджету, які класифікуються за: функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків), економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків), ознакою

головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків), за бюджетними програмами (програмна класифікація видатків);

3) класифікація фінансування бюджету, яка визначає джерела отримання фінансових ресурсів, необхідних для покриття дефіциту

бюджету, і напрями витрачання фінансових ресурсів, що утворилися в результаті перевищення доходів бюджету над його видатками;

4) класифікація боргу, що систематизує інформацію про всі боргові зобов'язання держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування.

Бюджетний процес - це регламентована нормами права діяльність уповноважених органів державної влади і місцевого самоврядування,

пов'язана зі складанням, розглядом, затвердженням бюджетів, їх виконанням і контролем за їх виконанням, розглядом звітів про виконання

бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний період для всіх бюджетів, що складають бюджетну систему України, становить один календарний рік, який починається 1 сі-

чня кожного року і закінчується 31 грудня того самого року (бюджетний рік).

4. Система оподаткування та її значення

Система оподаткування - це сукупність податків, зборів і платежів, що сплачуються до бюджетів і державних цільових фондів у встанов-

леному законами України порядку, принципів, форм і методів їхнього встановлення, зміни чи скасування, дій, що забезпечують повну і сво-

єчасну їхню сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства.

Зміни і доповнення до законодавчих актів про оподаткування стосовно пільг, ставок податків, механізму їх сплати вносяться не пізніше,

ніж за шість місяців до початку нового бюджетного року й набирають чинності з початком нового бюджетного року.

Оподаткування здійснюється за принципами:

1) стимулювання науково-технічного прогресу, підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності, технологічного

оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції — введення пільг щодо

оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

2) обов'язковості — впровадження правових норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі дос-

товірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податково-

го законодавства;

3) рівнозначності й пропорційності — справляння податків з юридичних осіб здійснюються у певній частці від отриманого прибутку і

забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутки і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових

платежів) — на більші доходи;

4) рівності, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінацій — забезпечення однакового підходу до суб'єктів гос-

подарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи нерезидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових

платежів);

5) стабільності — забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом

бюджетного року;

6) економічної обґрунтованості — встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національ-

ної економіки і фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості витрат бюджету з його доходами;

7) рівномірності сплати — встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), виходячи з необхідності забезпе-

чення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;

8) компетенції — встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам здійснюються від-

повідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сіль-

ськими, селищними, міськими радами.

5. Поняття, функції та види податків

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів і до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бю-

джету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками в певному розмірі, в чітко визначені строки і на умо-

вах, що визначаються законами України про оподаткування.

Податкам характерні такі риси:

1) примусовість і обов'язковість, тобто відсутність у платника вибору щодо сплати податку (платити чи не платити) і встановлення

юридичної відповідальності за ухилення від його сплати;

2) безоплатність, тобто спрямованість коштів від платника до держави за відсутності зустрічних зобов'язань з боку держави;

3) безумовність, тобто сплата податку без виконання будь-яких дій із боку держави;

4) нецільовий характер, а саме відсутність чітких вказівок щодо напрямів використання надходжень від певного податку, розподіл

коштів від конкретних податків між бюджетами різних рівнів і державними цільовими фондами;

5) безповоротність, тобто кошти, сплачені у вигляді податків, не повертаються до платників;

6) регулярність стягнення, що полягає у безперервності бюджетного процесу та необхідності наповнення фондів коштів.

Функції податків:

1) фіскальна (лат. *fiscus* — державна казна) — наповнення доходної частини бюджетів усіх рівнів для задоволення потреб суспільства;

2) регулююча — як через регулювання галузей суспільного виробництва, так і через регулювання споживання;

3) контрольна — шляхом регламентування державою фінансово-господарської діяльності суб'єктів підприємництва, отримання до-

ходів громадянами, використання ними належного їм майна і дотримання фінансової дисципліни;

4) розподільча — є продовженням фіскальної: наповнення доходної частини бюджету з наступним розподілом отриманих коштів для

фінансування функцій і завдань держави та органів місцевого самоврядування;

5) стимулююча — шляхом запровадження окремим платникам податків пільг щодо їх сплати, що стимулює розвиток окремих галузей

народногосподарського комплексу або здійснює підтримку незахищених верств населення країни.

Податки, збори й мито складають обов'язкові платежі, що визначають як обов'язкові внески до бюджету відповідного рівня або до поза-

бюджетного фонду, які здійснюються платниками в порядку та на умовах, визначених чинним законодавством.

Поряд зі спільними ознаками між ними існують і певні відмінності:

1) податок — це узаконена форма відчуження власності юридичних фізичних осіб до бюджету відповідного рівня (в розмірах і в стро-

ки, передбачені в законі) на принципах обов'язковості, безповоротності, індивідуальної безоплатності;

2) збори — це платежі, що стягуються з платника державними органами за надання права брати участь або використовувати як ма-

теріальні, так і нематеріальні об'єкти, наприклад, право на припаркування автотранспорту, використання місцевої символіки ;

3) мито стягується з юридичних і фізичних осіб за здійснення спеціально уповноваженими органами дії і видачу документів, що ма-

ють юридичне значення.

Залежно від ознак, які покладені в основу порівняння, всі податки класифікують на загальнодержавні й місцеві — залежно від органу

державної влади та місцевого самоврядування, який приймає рішення про введення податкового платежу на відповідній території.

Загальнодержавні податки встановлюються Верховною Радою України і справляються на всій території України.

Місцеві податки, механізм справляння та порядок їх сплати вводяться в дію сільськими, селищними, міськими радами відповідно до на-

веденого переліку і в межах граничних розмірів ставок, встановлених законами України.

Суб'єкт податку — це виробник або продавець товару, який згідно із законом виступає як юридичний платник податку, тобто вносить до бюджету суму податку від реалізованого товару чи надання послуг.

Носій податку – це юридична чи фізична особа, споживач товару, в ціні якого міститься непрямий податок. Купуючи товари, споживач

фактично стає платником податку, а відтак відбувається перекладання податків із суб'єкта на носія податку.

6.Платники податків та об'єкти оподаткування

Платниками податків є юридичні й фізичні особи, на яких згідно із законами України покладено обов'язок сплачувати податки.

Облік платників податків здійснюється державними податковими інспекціями та іншими державними органами відповідно до законодав-

ства. Банки та інші фінансово-кредитні установи відкривають рахунки платникам податків тільки за умови пред'явлення ними документа, що

підтверджує взяття їх на облік у триденний термін повідомляють про це державну податкову інспекцію.

Платники податків поділяються за ставленням до держави на резидентів які мають постійне місце проживання або місцеперебування в

даній державі (183 дні в календарному році сумарно) і нерезидентів, які не мають постійного місця проживання або місцеперебування на

даній державній території.

Платники податків і зборів (обов'язкових платежів) зобов'язані:

1) вести бухгалтерський облік, складати звітність про фінансово-господарську діяльність і забезпечувати її зберігання у терміни,

встановлені законами;

2) подавати до державних податкових органів та інших державних органів відповідно до законів декларації, бухгалтерську звітність

відомості та інші документи, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів (обов'язкових платежів);

3) сплачувати належні суми податків і зборів (обов'язкових платежів) у встановлені законами терміни;

4) допускати посадових осіб державних податкових органів до обстеження приміщень, що використовуються для одержання доходів

чи пов'язані з утриманням об'єктів оподаткування, а також для перевірок з питань обчислення і сплати податків і зборів (обов'язкових платежів).

Платники податків мають такі права:

1) подавати державним податковим органам документи, що підтверджують право на пільги з оподаткування в порядку, встановленому законами України;

2) одержувати і ознайомлюватися з актами перевірок, проведених державними податковими органами;

3) оскаржувати в установленому законом порядку рішення державних податкових органів і дії посадових осіб.

Об'єктами оподаткування є доходи (прибуток), додана вартість продукції (робіт, послуг), вартість продукції (робіт, послуг), у тому числі

митна або її натуральні показники, спеціальне використання природних ресурсів, майно юридичних і фізичних осіб та інші об'єкти, визначені

законами України про оподаткування.

Джерело сплати податку — це кошти, за рахунок яких може бути сплачено податок.

Ставка податку - це законодавчо закріплений розмір податкового платежу, що встановлюється на одиницю оподаткування.

Податкові пільги — це часткове або повне звільнення певних категорій платників (юридичних або фізичних осіб) від сплати встановлених податків.

7.Відповідальність за порушення законодавства про податки

Для забезпечення режиму законності у сфері оподаткування і стабільності надходжень доходів до бюджетів на податкові органи відпо-

відно до Закону України «Про Державну податкову службу в Україні» від 4 грудня 1990 року покладено здійснення контролю за додержан-

ням законодавства про податки.

Несплата або неповна сплата суб'єктами підприємницької діяльності або громадянами податків, зборів та інших обов'язкових платежів

незалежно від того, умисно чи з необережності, тягне за собою застосування штрафних (фінансових) санкцій у визначених законодавством

розмірах, сплату пені, яка нараховується на суму несплаченого обов'язкового платежу, адміністративну або кримінальну відповідальність

осіб, винних у ухиленні від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів відповідно до законів України.

Об'єктом податкового правопорушення є суспільні правовідносини, що виникли з приводу сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджету та державних цільових позабюджетних фондів. Суб'єктами податкових правопорушень є платники податків, які мають об'єкт оподаткування і зобов'язані у зв'язку з цим сплачувати відповідні податки, збори та інші обов'язкові платежі, що передбачені чинним законодавством. Суми податків, не внесені у визначений термін, а також суми штрафів та інших фінансових санкцій стягуються за весь час ухилення від сплати податків. Умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах, тягне кримінальну відповідальність (ст. 212 Кримінального кодексу України). Ухилення від подання декларації про доходи або несвоєчасне подання декларації, чи включення до неї явно перекручених даних, являють собою адміністративні правопорушення (ст. 164-1 Кодексу про адміністративні правопорушення — КУпАП).

1. Поняття, функції і структура банківської системи України

Банківська система України складається з Національного Банку України та інших банків.

Функції банківської системи:

1) створення грошей і регулювання грошової маси, що забезпечується оперативною зміною банками маси грошей в обігу через збільшення або зменшення її відповідно до зміни попиту на гроші;

2) трансформаційна, завдяки мобілізації тимчасово вільних коштів суб'єктів підприємництва і громадян і передачі їх у формі кредиту іншим суб'єктам;

3) стабілізаційна, шляхом забезпечення сталості банківської діяльності та грошового ринку.

Банківська система України побудована за дворівневим принципом.

Перший рівень банківської системи України представлений Національним Банком України (НБУ), який здійснює регулювання діяльності

спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

Національний Банк України є юридичною особою, має статутний фонд (10 млн. грн.), який перебуває у загальнодержавній власності.

Національний Банк України виступає емісійним центром держави, банком банків, банком уряду, органом банківського регулювання і нагляду, монетарного і валютного регулювання економіки.

Національний Банк України репрезентує інтереси держави з центральними банками інших країн, у міжнародних банках та інших фінансово-кредитних організаціях.

Другий рівень банківської системи України складають комерційні банки, різні за організаційно-правовою формою, спеціалізацією, сферою діяльності та власності.

Банки в Україні за видами здійснюваних операцій можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані.

За формою власності банки в Україні є державними, зокрема Ощадний банк України і Український експортно-імпорتنний банк, приватними й змішаними.

Мінімальний розмір статутного капіталу на момент реєстрації банку не може бути меншим:

1) для місцевих кооперативних банків - 1 млн. євро;

2) для комерційних банків, які здійснюють свою діяльність на території однієї області, - 3 млн. євро;

3) для банків, які здійснюють свою діяльність на території всієї України, - 5 млн. євро.

Лекція 4 на тему „Основи адміністративного права України” План лекції

1. Поняття державного управління та співвідношення його з виконавчою владою.
2. Поняття, предмет і метод Адміністративного права України.
3. Система і джерела адміністративного права. Характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення.
4. Адміністративні правовідносини.
5. Поняття адміністративної відповідальності.
6. Адміністративні стягнення: поняття та види.
7. Основи адміністративного процесу.
8. Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.

1. Поняття державного управління і співвідношення його з виконавчою владою

Термін „управління” англійською мовою – administration, тобто адміністрування, керування, управління, що яскраво показує

зв'язок адміністративного права з управлінням. Адміністративне право – це управлінське право.

Основними ознаками управління є управлінська система, суб'єкт і об'єкт управління, керуючий вплив суб'єкта на об'єкт і зворот-

ний зв'язок. Управлінська система – це єдність управлінських елементів, що взаємодіють як єдине ціле, породжуючи нові якості, не

притаманні окремим її компонентам.

Кібернетисти виділяють три різновиди управління, а саме:

- 1) біологічне, що реалізується у процесі управління в рослинному і тваринному світі живими організмами;
- 2) технократичне, що характеризує управління різноманітними машинами, механізмами, технічними засобами з допомогою математичних формул і символів;

- 3) соціальне, тобто управління окремими людьми та їхніми об'єднаннями, що складають суспільство.

Соціальне управління може охарактеризувати як управління суспільством. Суспільством вважають найвищий тип соціальної самооргані-

зації людей. Воно може існувати тільки тоді, коли функціонуватиме як складна цілісна система, а це означає, що без управлінського впливу

функціонування суспільства неможливе.

Одним з видів соціального управління є державне управління. У широкому значенні слова під ним розуміють діяльність усіх видів органів

держави. У вузькому значенні державне управління розглядається як діяльність тільки виконавчо-розпорядчих органів держави.

Державне управління (у вузькому розумінні) співвідноситься з виконавчо-розпорядчою владою та її органами через призму загального й

особливого, в якому виявляються загальні риси правотворчої і правореалізаційної діяльності держави та виконавчо-розпорядчої діяльності

однієї з гілок єдиної державної влади.

1.Поняття, предмет і метод Адміністративного права України

Як галузь українського права (законодавства) адміністративне право України являє собою систему адміністративних правових норм, ін-

ститутів і нормативно-правових актів, що регулюють і охороняють особливе коло суспільних відносин у сфері державного управління.

Предметом адміністративного правового регулювання є суспільні відносини, що виникають, змінюються і припиняються у сфері держав-

ного управління. Особливостями відносин, що складають предмет адміністративного права, є такі:

- 1) виникають вони в результаті державної владно-управлінської діяльності;
- 2) суб'єктом таких відносин є виконавчо-розпорядчий орган;
- 3) їх виникнення, зміна чи припинення є результатом свідомої, вольової, цілеспрямованої діяльності.

Методи адміністративного права — це засоби, способи й прийоми, з допомогою яких здійснюється правовий вплив на предмет адмініст-

ративного права, це — зобов'язання, заборони і адміністративно-правовий примус.

Серед способів як складового елемента адміністративно-правового методу слід виділити авторитарний (наказовий), субординаційний

(одержання обов'язкової згоди на дії об'єкта управління від суб'єкта управління).

2.Система і джерела адміністративного права. Характеристика Кодексу України про адміністративні правопорушення

Система адміністративного права — це його внутрішня форма, що характеризує його внутрішню побудову.

Адміністративно-правові норми можна охарактеризувати як загально-обов'язкові, формально визначені правила поведінки людини в суспільстві, що встановлюються (санкціонуються) і забезпечуються державою з метою закріплення, регулювання і охорони

суспільних відносин у сфері державного управління.

До особливих ознак адміністративно-правових норм можна віднести такі:

- 1) вони закріплюють владні (керівні) й внутрішньоорганізаційні відносини;
- 2) метод впливу на суспільні відносини є державно-владним (імперативним);
- 3) гарантування державного переконання і примусу при їх реалізації;
- 4) органічне об'єднання їх у межах галузі адміністративного права (законодавства) і неможливість існування окремо.

Адміністративно-правовий інститут — це об'єднання двох і більше адміністративно-правових норм в єдину початкову, видову чи родову

групу для регулювання відповідних суспільних відносин.

Джерелами адміністративного права називають правові звичаї, нормативні договори та нормативно-правові акти, правові акти державного управління, що вміщують адміністративно-правові норми.

Основним видом джерел адміністративного права є нормативно-правові акти — письмові документи державних органів та інших компетентних суб'єктів, що приймаються ними в установленому порядку і вміщують адміністративно-правові норми. Існують різні критерії для класифікації нормативно-правових актів, що являють собою джерела адміністративного права. За юридичною силою їх можна поділити на конституційні, законні та підзаконні.

Одним з кодифікованих джерел адміністративного права є Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП), який було прийнято 7 грудня 1984 року (почав діяти з 1 червня 1985 року). У ньому вміщуються норми, що регулюють і охороняють матеріальні й процесуальні суспільні відносини у сфері адміністративних правопорушень і адміністративної відповідальності.

У загальній частині закріплюються поняття адміністративного правопорушення, окремі елементи об'єктивних і суб'єктивних ознак складу адміністративного проступку, поняття і види адміністративних стягнень і загальні правила їх накладання.

В особливій частині закріплюються види адміністративних проступків у різних галузях.

У процесуальному праві закріплюється система органів, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення.

Окремий розділ присвячений регулюванню порядку провадження у справах про адміністративні правопорушення.

3.Адміністративні правовідносини

Адміністративні правовідносини - це частина суспільних відносин, що регулюються нормами адміністративного права шляхом впливу на поведінку суб'єктів у сфері державного управління, що веде до виникнення між такими суб'єктами правових зв'язків державно-владного характеру.

Основні ознаки адміністративних правовідносин:

- 1) вони виникають на основі адміністративно-правових норм;
- 2) характеризуються наявністю сторін, що іменуються суб'єктами адміністративного права;
- 3) за змістом включають в себе адміністративні права владного характеру і юридичні обов'язки;
- 4) є видом суспільних відносин державних органів, фізичних або юридичних осіб, організацій і спільностей;
- 5) здійснення суб'єктивних прав або додержання юридичних обов'язків у правовідносинах контролюється і забезпечується державою.

Адміністративні правовідносини включають такі елементи, як суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин.

Суб'єктами адміністративних правовідносин називають державні органи, фізичних і юридичних осіб, які наділяються адміністративно-правовими нормами певним обсягом повноважень у сфері державного управління.

Суб'єктами адміністративних правовідносин можуть бути:

- 1) Президент України;
- 2) державні органи виконавчої влади;
- 3) державні службовці;
- 4) громадяни України, іноземці й особи без громадянства;
- 5) система місцевого самоврядування;
- 6) об'єднання громадян.

Об'єктом адміністративних правовідносин є сама управлінська діяльність у сфері державного управління.

Зміст адміністративного суб'єктивного права включає такі можливості:

- 1) діяти відповідно до своїх повноважень;
- 2) вимагати певних дій від зобов'язаної сторони;
- 3) впливати на об'єкт управління;
- 4) використовувати форми й методи контролю, заохочення та примусу.

Адміністративні правовідносини мають яскраво виявлений імперативний характер.

4.Поняття адміністративної відповідальності

Адміністративну відповідальність слід розглядати у позитивному (перспективному) й ретроспективному (негативному) видах. У перспективному розумінні адміністративна відповідальність характеризується як відповідальне ставлення суб'єкта адміністративного права до своїх обов'язків і додержання заборон. У ретроспективному значенні — це специфічні правовідносини між державою (її органами й посадовими особами) і суб'єктом адміністративного правопорушення щодо реагування на вчинене правопорушення і на суб'єкта, який його вчинив, а

також покладання на правопорушника виду й міри адміністративного стягнення.

Виділяють основні й похідні ознаки адміністративної відповідальності. До основних ознак відносять те, що адміністративна

відповідальність:

- 1) є засобом охорони встановленого правопорядку;
- 2) нормативно визначена й полягає у застосуванні санкцій адміністративно-правових норм;
- 3) супроводжується осудом з боку держави правопорушника і правопорушення;
- 4) пов'язана із застосуванням примусу та негативних для правопорушника наслідків;
- 5) реалізується у визначених законодавством процесуальних формах.

До похідних ознак відносять те, що:

- 1) підставою адміністративної відповідальності є не тільки проступки, передбачені нормами адміністративного права, а й порушення, передбачені нормами інших галузей права (наприклад, житлового, трудового, земельного);
- 2) адміністративна відповідальність полягає у застосуванні до винних адміністративних стягнень;
- 3) право притягати до адміністративної відповідальності належить державним органам та їх посадовим особам;
- 4) існує особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності.

Адміністративна відповідальність настає з досягненням 16-річного віку (ст. 12 КУпАП).

Вчинення адміністративного проступку неповнолітнім є обставиною, що пом'якшує адміністративну відповідальність. За вчинення адміні-

стративних проступків до неповнолітніх віком від 16 до 18 років можуть бути застосовані такі заходи впливу:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) застереження;
- 3) догана або суворі догани;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам чи особам, які їх заміняють, або під нагляд педагогічному чи трудовому колективу

за згодою колективу, а також окремим громадянам на їх прохання (ст. 241 КУпАП).

5.Адміністративні стягнення: поняття та види

Адміністративне стягнення — це захід відповідальності, що застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративний

проступок, а також попередження вчинення нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Види адміністративних стягнень закріплені в Кодексі України про адміністративні правопорушення. До них належать:

- 1) попередження — письмове або в іншій формі офіційне застереження уповноваженою посадовою особою;
- 2) штраф — майнове стягнення, або вилучення у порушника певної грошової суми на користь держави;
- 3) оплатне вилучення предмета, який був засобом вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 4) конфіскація предмета, що був знаряддям вчинення чи безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- 5) позбавлення _____ спеціального права, наданого даному громадянину, на строк до трьох років за грубе чи систематичне порушення порядку користування цим правом (стосується тільки права керувати транспортними засобами та права полювання);
- 6) виправні роботи призначаються на строк до двох місяців з відбавленням їх за місцем постійної роботи особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, з утриманням до 20% її заробітку у власність держави. Виправні роботи призначаються районним (міським) на-
- родним судом (народним суддею);
- 7) адміністративний арешт встановлюється і застосовується тільки у виключних випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до 15 діб. Адміністративний арешт призначається районним (міським) судом (суддею).

6.Основи адміністративного процесу

Діяльність виконавчо-розпорядчих органів і посадових осіб постійно потребує розгляду й вирішення щодо конкретних фізичних або юри-

дичних осіб питань управлінського характеру. Таку діяльність називають адміністративними справами.

Вирішення різних адміністративних справ на підставі адміністративних процесуальних норм називається

адміністративно-процесуаль-

ною діяльністю. Сукупність адміністративних процесуальних дій (діяльність) у межах конкретної адміністративної справи має назву адміні-

стративного провадження. Нормотворчі провадження здійснюються у процесі підготовки й видання нормативних актів управління. Установчі

провадження — у процесі створення, реорганізації, ліквідації організаційних структур у сфері державного управління, а також під час ком-

плектування персоналом організаційних структур у сфері державного управління.

Правозастосовчі провадження є найскладнішою групою адміністративних проваджень. До них належать такі провадження:

- 1) із застосування заходів примусу в державному управлінні;

- 2) дисциплінарне провадження;
- 3) із застосування заходів заохочення і стимулювання в державному управлінні;
- 4) з реалізації громадянами своїх прав і обов'язків;
- 5) з реалізації юридичними особами своїх прав і обов'язків;
- 6) із здійснення контролю і нагляду (контрольно-наглядові провадження) та ін.

7.Органи (посадові особи), уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення

Важливе місце в системі суб'єктів, що вирішують справи, відведене органам і посадовим особам, які уповноважені розглядами справи

про адміністративні правопорушення. Система таких органів визначена третім розділом КУпАП. У ст. 213 КУпАП закріплюється, що справи

про адміністративні правопорушення розглядають:

- 1) адміністративні комісії при районних державних адміністраціях і виконавчих комітетах, міських, районних у містах, селищних і сільських рад. Вони вирішують всі справи про адміністративні правопорушення за винятком тих, які належать до компетенції інших органів;
- 2) виконавчі комітети селищних і сільських рад уповноважені розглядати справи про порушення громадського порядку, правил торгівлі та інші аналогічні порушення;
- 3) місцеві суди (судді) розглядають справи про адміністративні правопорушення, віднесені до їх компетенції Кодексом. Судді одноособово розглядають справи про дрібне хуліганство, порушення правил адміністративного нагляду;
- 4) органи внутрішніх справ (ОВС), органи державних інспекцій та інші уповноважені органи (їхні посадові особи) розглядають справи, віднесені до їх компетенції законодавством.

Лекція 5 на тему „Основи господарського права України” План лекції

2. Поняття господарського права, предмет правового регулювання.
3. Підприємство як організаційна форма господарювання.
4. Об'єднання підприємств.
5. Громадянин як суб'єкт господарювання.
6. Господарські зобов'язання.
7. Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання.
8. Організаційно-правові форми підприємницької діяльності.

1. Поняття господарського права, предмет правового регулювання

Предметом регулювання господарського права є господарська діяльність, що зв'язана з виробництвом і реалізацією продукції, виконан-

ням робіт і наданням послуг, а також із забезпеченням їхніх виробників необхідними ресурсами.

Завдання господарського права — системне правове забезпечення господарської діяльності, що здійснюється на професійній основі.

Вона є однією з невід'ємних умов ефективного функціонування народного господарства країни, комерційного і некомерційного господарського обороту.

Основним джерелом господарського права є Господарський кодекс, прийнятий Верховною Радою України 16 січня 2003 року, який вступив у дію з 1 січня 2004 року. Він встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарської діяльності (господарювання),

яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності.

Учасниками відносин у сфері господарювання є суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади й органи місцевого самов-

рядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів

господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Сферу господарських відносин становлять господарсько-виробничі, організаційно-господарські й внутрішньогосподарські відносини.

Загальними принципами господарювання в Україні є:

- 1) забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання;
- 2) свобода підприємницької діяльності у межах, визначених законом;

- 3) вільний рух капіталів, товарів і послуг на території України;
- 4) обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції в підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави;
- 5) захист національного товаровиробника;
- 6) заборона незаконного втручання органів державної влади й органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини.

Держава, органи державної влади та органи місцевого самоврядування не є суб'єктами господарювання.

Основними засобами регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання є:

- 1) державне замовлення, державне завдання;
- 2) ліцензування, патентування і квотування;
- 3) сертифікація і стандартизація;
- 4) застосування нормативів і лімітів;
- 5) регулювання цін і тарифів;
- 6) надання інвестиційних, податкових та інших пільг;
- 7) надання дотацій, компенсацій, цільових інновацій та субсидій.

Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господар-

ську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язан-

нями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Суб'єкт господарювання може бути утворений за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у ви-

падках, спеціально передбачених законодавством також за рішенням інших органів, організацій і громадян шляхом заснування нового, реор-

ганізації (злиття, приєднання, виділення, поділу, перетворення) діючого (діючих) суб'єкта (суб'єктів) господарювання з додержанням вимог законодавства.

Установчими документами суб'єкта господарювання є рішення про його утворення або засновницький договір, а у випадках, передбаче-

них законом, статут (положення) суб'єкта господарювання.

Припинення діяльності суб'єкта господарювання здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або

ліквідації — за рішенням власника (власників) чи уповноважених ним органів, за рішенням інших осіб — засновників суб'єкта господарю-

вання чи їх правонаступників, а у випадках, передбачених Господарським кодексом, — за рішенням суду.

2. Підприємство як організаційна форма господарювання

Підприємство — самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самов-

рядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних і особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науко-

во-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Кодексом та іншими законами.

Підприємства можуть

створюватись як для здійснення підприємництва, так і для некомерційної господарської діяльності.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:

- 1) приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);
- 2) підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- 3) комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- 4) державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- 5) підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

Якщо в статутному фонді підприємства іноземна інвестиція становить не менше як десять відсотків, воно визнається підприємством з

іноземними інвестиціями. Підприємство, у статутному фонді якого іноземна інвестиція становить сто відсотків, вважається іноземним підприємством.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для цього майно, формує відповідно до закону статут-

ний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначає-

ся, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації і ліквідації підприємства.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів і ризиків підприємства.

Підприємства залежно від кількості працюючих і обсягу валового доходу від реалізації продукції за рік можуть бути віднесені до малих, середніх або великих підприємств.

Малими (незалежно від форми власності) визнаються підприємства, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік не перевищує п'ятдесяти осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за цей період не перевищує суми,

еквівалентної п'ятистам тисячам євро за середньорічним курсом Національного Банку України щодо гривні.

Великими підприємствами визнаються підприємства, в яких середньо-облікова чисельність працюючих за звітний (фінансовий) рік перевищує тисячу осіб, а обсяг валового доходу від реалізації продукції (робіт, послуг) за рік перевищує суму, еквівалентну п'яти мільйонам

євро за середньорічним курсом Національного Банку України щодо гривні. Усі інші підприємства визнаються середніми.

Джерелами формування майна підприємства є:

- 1) грошові й матеріальні внески засновників;
- 2) доходи, одержані від реалізації продукції, послуг, інших видів господарської діяльності;
- 3) доходи від цінних паперів;
- 4) кредити банків та інших кредиторів;
- 5) капітальні вкладення і дотації з бюджетів;
- 6) майно, придбане в інших суб'єктів господарювання, організацій та громадян у встановленому законодавством порядку;
- 7) інші джерела, не заборонені законодавством України.

3. Об'єднання підприємств

Об'єднанням підприємств є господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних і соціальних завдань.

Господарське об'єднання — об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних за-

садах об'єднали свою господарську діяльність. Господарські об'єднання діють на основі установчого договору та/або статуту, який затверджується їх засновниками.

Державне (комунальне) господарське об'єднання — об'єднання підприємств, утворене державними (комунальними) підприємствами за

рішенням Кабінету Міністрів України або, у визначених законом випадках, рішенням міністерств (інших органів, до сфери управління яких

входять підприємства, що утворюють об'єднання), або рішенням компетентних органів місцевого самоврядування.

Господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом.

Асоціація — договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шля-

хом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій.

Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств,

що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум — тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалі-

зації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо).

Концерном визнається статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або

групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоеко-

номічної та іншої діяльності.

Підприємства — учасники об'єднання підприємств зберігають статус юридичної особи незалежно від організаційно-правової форми

об'єднання, і на них поширюються положення Господарського кодексу та інших законів щодо регулювання діяльності підприємств.

Промислово-фінансова група є об'єднанням, яке створюється за рішенням Кабінету Міністрів України на певний строк з метою реалізації

державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України.

Суб'єкт господарювання, який володіє контрольним пакетом акцій дочірнього підприємства (підприємств), визнається холдинговою компанією.

4. Громадянин як суб'єкт господарювання

Громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його

як підприємця без статусу юридичної особи. Громадянин-підприємець відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном, на яке від-

повідно до закону може бути звернено стягнення.

Громадянин може здійснювати підприємницьку діяльність:

- 1) безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється;
- 2) із залученням або без залучення найманої праці;
- 3) самостійно або спільно з іншими особами.

Громадянин-підприємець зобов'язаний:

- 1) у передбачених законом випадках і порядку одержати ліцензію на здійснення певних видів господарської діяльності;
- 2) повідомляти органи державної реєстрації про зміну його адреси, зазначеної в реєстраційних документах, предмета діяль-

ності, інших суттєвих умов своєї підприємницької діяльності, що підлягають відображенню у реєстраційних документах;

- 3) додержуватися прав і законних інтересів споживачів, забезпечувати належну якість товарів (робіт, послуг), що ним виготовляються, додержуватися правил обов'язкової сертифікації продукції, встановлених законодавством;

- 4) не допускати недобросовісної конкуренції, інших порушень антимонопольно-конкурентного законодавства;

- 5) вести облік результатів своєї підприємницької діяльності відповідно до вимог законодавства;

- 6) своєчасно надавати податковим органам декларації про доходи, інші необхідні відомості для нарахування податків та інших

обов'язкових платежів; сплачувати податки та інші обов'язкові платежі в порядку і в розмірах, встановлених законом.

5. Господарські зобов'язання

Господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері

господарювання з підстав, передбачених Господарським кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, в тому числі боржник)

зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу,

передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, в тому числі

кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Основними видами господарських зобов'язань є майново-господарські й організаційно-господарські зобов'язання.

Господарські зобов'язання можуть виникати:

- 1) безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;

- 2) з акта управління господарською діяльністю;

- 3) з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому

не суперечать;

- 4) внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом

господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;

- 5) у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'я-

зує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Майново-господарські зобов'язання, які виникають між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарю-

чими суб'єктами — юридичними особами на підставі господарських договорів, є господарсько-договірними зобов'язанням.

Укладення господарського договору є обов'язковим для сторін, якщо він заснований на державному замовленні.

Господарський договір за загальним правилом викладається у формі єдиного документа, підписаного сторонами і скріпленого печатка-

ми. Допускається укладення господарських договорів у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами, факсограмами, телеграмами, телефонограмами тощо, а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, якщо законом не встановлено спеціальні вимоги до форми та порядку укладення даного виду договорів. Проект договору може бути запропонований будь-якою із сторін.

Господарське зобов'язання припиняється:

- 1) виконанням, проведеним належним чином;
- 2) зарахуванням зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання;
- 3) у разі поєднання управненої і зобов'язаної сторін в одній особі;
- 4) за згодою сторін;
- 5) через неможливість виконання та в інших випадках, передбачених Кодексом або іншими законами.

Господарське зобов'язання припиняється також у разі його розірвання або визнання недійсним за рішенням суду.

У разі нездатності суб'єкта підприємництва після настання встановленого строку виконати свої грошові зобов'язання перед іншими осо-

бами, територіальною громадою або державою інакше як через відновлення його платоспроможності цей суб'єкт (боржник) визнається

неспроможним. Нездатність боржника відновити свою платоспроможність та задовольнити визнані судом вимоги кредиторів інакше як

через застосування визначеної судом ліквідаційної процедури вважається банкрутством. Суб'єктом банкрутства (далі — банкрутом) може

бути тільки суб'єкт підприємницької діяльності. Не можуть бути визнані банкрутом казенні підприємства, а також відокремлені структурні

підрозділи господарської організації.

У випадках, передбачених законом, щодо неплатоспроможного боржника застосовуються такі процедури:

- 1) розпорядження майном боржника;
- 2) мирова угода;
- 3) санація (відновлення платоспроможності) боржника;
- 4) ліквідація банкрута.

6. Відповідальність за правопорушення у сфері господарювання

Підставою господарсько-правової відповідальності учасника господарських відносин є вчинене ним правопорушення у сфері господарю-

вання. Учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення

правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним всі залежні від нього заходи для недопущення господарського правопорушення.

Господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими:

- 1) потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- 2) передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі;
- 3) сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі;
- 4) у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції.

Учасники господарських відносин, які порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи

пред'явлення їм претензії чи звернення до суду.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються:

- 1) вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства;
- 2) додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів),

понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною;

3) неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного

виконання зобов'язання другою стороною;

4) матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Штрафними санкціями визнаються господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських ві-

дносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Щодо окремих видів зобов'язань може бути визначений розмір штрафних санкцій, зміна якого за погодженням сторін не допускається, якщо порушено господарське зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту. Штрафні санкції застосовуються, якщо інше не передбачено законом чи договором, у таких розмірах:

- 1) за порушення умов зобов'язання щодо якості (комплектності) товарів (робіт, послуг) стягується штраф у розмірі двадцяти відсотків вартості неякісних (некомплектних) товарів (робіт, послуг);
- 2) за порушення строків виконання зобов'язання стягується пеня у розмірі 0,1 відсотка вартості товарів (робіт, послуг), з яких допущено прострочення виконання за кожний день прострочення, а за прострочення понад тридцять днів додатково стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості.

7. Організаційно-правові форми підприємницької діяльності

Підприємництво в Україні здійснюється в різних організаційно-правових формах. Організаційно-правова форма визначає:

- 1) характер взаємовідносин між засновниками підприємства;
- 2) режим майнової відповідальності за зобов'язаннями підприємства;
- 3) ступінь захисту інтересів кредиторів;
- 4) порядок керівництва і розподіл одержаних прибутків;
- 5) можливі джерела фінансування його діяльності.

Законодавством передбачена можливість здійснення підприємництва приватною особою без утворення підприємства.

Поширеною є те-

нденція утворювати для здійснення бізнесової діяльності приватні й колективні підприємства.

Підприємство - основна організаційно-правова форма здійснення підприємницької діяльності в Україні - самостійний статутний суб'єкт

господарювання, який має право юридичної особи і здійснює виробничу, науково-дослідну і комерційну діяльність з метою одержання

відповідного прибутку (доходу).

Без ліцензій не можуть здійснюватися:

- 1) пошук (розвідка) корисних копалин;
- 2) медична та ветеринарна практика ;
- 3) виробництво вибухових речовин і матеріалів;
- 4) посередництво у працевлаштуванні на роботу за кордоном ;
- 5) організація іноземного, внутрішнього, зарубіжного туризму, екскурсійна діяльність;
- 6) виробництво, ремонт вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, холодної зброї, окремих видів пневматичної зброї і торгівля нею;

- 7) розроблення, виробництво, виготовлення, зберігання, ввезення, вивезення, відпуск, знищення наркотичних засобів, психот-

ропних речовин і препаратів;

- 8) надання освітніх послуг загальноосвітніми, професійно-технічними та вищими навчальними закладами ;

- 9) виготовлення і реалізація алкогольних напоїв і пива та інших 19 видів господарської діяльності.

Господарськими товариствами визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або гро-

мадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

До господарських товариств належать: акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою від-

повідальністю, повні товариства, командитні товариства.

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має Статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номі-

нальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних з діяль-

ністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких ви-

значається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном.

Товариством з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених устано-

вчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Повним товариством є господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Командитним товариством є господарське товариство, в якому один або кілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники).

Акціонерні товариства можуть бути відкритими або закритими.

Акції відкритого акціонерного товариства можуть розповсюджуватися шляхом відкритої підписки і купівлі-продажу на біржах. Акціонери відкритого товариства можуть відчужувати належні їм акції без згоди інших акціонерів та товариства.

Акції закритого акціонерного товариства розподіляються між засновниками або серед заздалегідь визначеного кола осіб і не можуть поширюватися шляхом підписки, купуватися та продаватися на біржі. Акціонери закритого товариства мають переважне право на придбання акцій, що продаються іншими акціонерами товариства.

Лекція 6 **на тему „Основи цивільного права України”** **План лекції**

1. Поняття та система цивільного права України.
2. Структура цивільного законодавства.
3. Цивільні правовідносини.
4. Суб'єкти цивільних правовідносин.
5. Об'єкти цивільних правовідносин.
6. Правочини.
7. Право власності та інші речові права.
8. Поняття творчої діяльності та інтелектуальної власності.
9. Зобов'язальне право.
10. Недоговірні зобов'язання.
11. Спадкове право.

1. Поняття і система цивільного права України

Відповідно до ст. 1 нового Цивільного кодексу України, і згідно з цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові

відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Майнові відносини — це правові відносини, яким притаманні такі ознаки: товарно-грошовий, вартісний характер відносин, самостійність

та автономність організаційно-майнового статусу учасників відносин, юридична рівність сторін.

Особисті немайнові відносини, які регулюються цивільним правом, тісно пов'язані з особою суб'єкта і їх можна поділити на дві групи:

1) особисті немайнові права на нематеріальні блага, які породжують можливість одержання грошової винагороди чи іншого матеріального блага. Такими є права на результати інтелектуальної діяльності (авторське право, право на винаходи, промислові зразки, торговельну марку, комерційне найменування тощо). При цьому самі результати інтелектуальної творчості можуть бути будь-якої матеріальної форми, яка їх перетворює на товар (винахід, опублікований роман тощо);

2) особисті немайнові права на нематеріальні блага, які не породжують у їх носія права на грошову винагороду чи інше матеріальне

благо. До них належать право на честь, гідність, ділову репутацію, право на життя і здоров'я, на особисту та сімейну таємницю. Перелік цих

особистих немайнових прав є невичерпним.

Методом цивільного права визначається, якими засобами воно впливає на визначені нами вище суспільні відносини:

1) юридична рівність сторін;

2) самостійний організаційно-майновий статус учасників цивільного права, що визначається рівною правоздатністю всіх суб'єктів ци-

вільних правовідносин;

3) ініціативно-диспозитивний характер цивільних норм, за яким суб'єкти цивільного права вступають у правові відносини на свій роз-

суд, за власним бажанням, самостійно визначаючи порядок і доцільність своїх дій;

4) відновлювально-компенсаційний характер захисних засобів порушених цивільних прав, які в першу чергу спрямовуються на май-
новий статус особи, а не на саму особу.

Загальними засадами цивільного законодавства є:

1) неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;

2) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;

3) свобода договору;

4) свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом;

5) судовий захист цивільного права та інтересу;

6) справедливість, добросовісність та розумність.

Цивільне право як галузь приватного права — це сукупність цивільно-правових норм, закріплених у Цивільному кодексі України, інших

законодавчих та нормативно-правових актах, які регулюють методом юридичної рівності, майнові відносини товарно-грошового характеру,

а також особисті немайнові відносини (як пов'язані, так і не пов'язані з майновими відносинами) за участю суб'єктів (фізичних і юридичних

осіб, держави, територіальних громад), які мають самостійний організаційно-майновий статус, діють вільно, на власний розсуд здійснюють

свої права, вступають у правовідносини, а також несуть цивільно-правову (майнову) відповідальність за винну протиправну поведінку пе-

ред потерпілим за допущене порушення.

2. Структура цивільного законодавства

Цивільне законодавство — це система нормативних актів, які містять цивільно-правові норми.

Після Конституції України вищу юридичну силу мають закони. Один з найважливіших законів України — Цивільний кодекс України, який

був затверджений Верховною Радою України 16 січня 2003 р. і вступив у дію з 1 січня 2004 р.

Норми, що можуть бути застосовані при регулюванні будь-яких суспільних відносин, які становлять предмет цивільного права, предста-

влено окремою книгою під назвою «Загальні положення». Інститути особливої частини представлені в наступних шести книгах:

1) книга перша «Загальні положення» складається з 5 розділів і 19 глав. Це розділи про основні положення, особи (фізична особа,

юридична особа, держава, територіальні громади), об'єкти цивільних прав, правочини, представництво, строки й терміни позовну давність;

2) книга друга «Особисті немайнові права фізичної особи». Охоплює 3 глави: загальні положення про особисті немайнові права фі-

зичних осіб, особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи, особисті немайнові права, що забезпечують

соціальне буття фізичної особи;

3) книга третя «Право власності та інші речові права». Ця книга має 2 розділи і 11 глав. У них передбачено основні положення права

власності, а також інші види речових прав, таких як право володіння чужим майном, сервітутні права й права користування чужою земель-

ною ділянкою для забудови (суперфіцій) або для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);

4) книга четверта «Право інтелектуальної власності» містить 12 глав. У ній передбачено основні положення про інтелектуальну

власність та права інтелектуальної власності на окремі об'єкти інтелектуальної творчості. За цим кодексом лише правочин (договір) може

регулювати відносини між володільцем права інтелектуальної власності та користувачем;

5) книга п'ята «Зобов'язальне право» містить 36 глав, третя глава має два підрозділи. Ця книга регулює майновий обіг, тобто дого-

вірні відносини, пов'язані з передачею майна у власність чи тимчасове користування, виконанням робіт чи наданням послуг тощо. Кожний

вид зобов'язань має свої особливості, тому їм присвячена окрема глава, що створює окремі інститути зобов'язального права ;

6) книга шоста «Спадкове право» охоплює 7 глав, у яких висвітлено питання про загальні положення про спадкування, спадкування

за заповітом, спадкування за законом, спадковий договір, здійснення права на спадкування, виконання заповіту, оформлення права на

спадщину. Новелою ЦК України є суттєве збільшення кола осіб, що мають право на спадщину. Замість двох існуючих черг спадкоємців за законом, в новому ЦК їх передбачено п'ять.

3. Цивільні правовідносини

Цивільні правовідносини становлять собою врегульовані правом суспільні відносини.

Цивільні правовідносини, крім загальних ознак, властивих будь-яким видам правовідносин, мають ряд особливостей. Перш за все це

майнові або особисті немайнові відносини, що регулюються нормами цивільного права. Крім того, вони ґрунтуються на засадах рівності

учасників цих відносин і відсутності елементів влади і підкорення. Ця обставина є найбільш істотною для цивільних правовідносин. Учас-

ники цивільних правовідносин мають автономію (відокремленість) і можуть здійснювати права на власний розсуд.

Цивільні правовідносини — це майнові або особисті немайнові відносини, врегульовані нормами цивільного права, що виникає між ав-

тономними і рівноправними суб'єктами, наділеними суб'єктивними правами й обов'язками.

4. Суб'єкти цивільних правовідносин

Суб'єктами цивільних правовідносин або їх учасниками є фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим і те-

риторіальні громади. В одних правовідносинах можуть брати участь фізичні особи (договір купівлі-продажу між громадянами), юридичні

особи (договір поставки), а також фізичні та юридичні особи (договір перевезення пасажирів). Поняття «фізичні особи» включає три катего-

рії суб'єктів — це громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства.

У деяких випадках учасником цивільних правовідносин є Українська держава. Це можливо, наприклад, тоді, коли держава укладає між-

народні договори позики, застави, виступає гарантом по договорах, успадковує майно, є учасником інших цивільних правовідносин.

У кожних цивільних правовідносинах діють дві сторони — управомочена і зобов'язана. Вони називаються кредитором і боржником. Кре-

дитор має певні права, тоді як боржник виступає носієм певних обов'язків.

Цивільна правоздатність — це здатність людини бути носієм цивільних прав і обов'язків, здатність мати цивільні права і нести цивільні обо-

в'язки. Вона виникає з моменту народження і припиняється зі смертю або визнанням громадянина померлим.

Цивільна дієздатність - це здатність громадянина своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Інши-

ми словами — це здатність громадянина самому розпоряджатися своїми правами і нести відповідальність за свої дії.

Цивільна дієздат-

ність настає тоді, коли особа досягла певного віку і має відповідне психічне здоров'я. За своїм обсягом дієздатність поділяється на: повну,

часткову, неповну, обмежену, визнання громадянина недієздатним.

Повна дієздатність настає з досягненням повноліття, тобто 18 років.

Неповною є дієздатність у громадян віком від 14 до 18 років і має такий обсяг:

- 1) право розпоряджатися своєю заробітною платою, стипендією або іншими доходами;
- 2) самостійно здійснювати права на результати творчої, інтелектуальної діяльності, що охороняються законом;
- 3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;
- 4) право вносити вклади до кредитних установ і розпоряджатися ними.

Часткова дієздатність надається малолітнім, які не досягли 14 років:

- 1) право самостійно вчиняти дрібні побутові угоди;
  - 2) здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.
- Малолітня

особа не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Обмежена дієздатність може бути визначена судом громадянам, які страждають на психічний розлад. Обмежено дієздатний громадянин

може укладати угоди щодо розпорядження майном тільки за згодою піклувальника.

Визнання громадянина недієздатним може мати місце лише за рішенням суду, якщо громадянин внаслідок хронічного, стійкого психічно-

го розладу не здатний усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними.

Право на заняття підприємництвом має фізична особа з повною дієздатністю.

Юридичними особами визнаються організації, які мають відокремлене майно, можуть від свого імені набувати майнових і особистих не-

майнових прав і нести обов'язки, бути позивачем і відповідачем в суді, господарському чи третейському суді. З цього визначення можна

вивести правові ознаки юридичної особи:

- 1) організаційна єдність. Юридична особа — це певним чином організований колектив трудящих, колективне утворення, тобто організоване об'єднання трудящих;
- 2) наявність відокремленого майна. Кожна юридична особа має своє власне майно, що робить її економічно незалежною організацією. Це майно відокремлене від майна держави, інших організацій і громадян, що утворюють колектив юридичної особи;
- 3) у цивільному обороті юридичні особи виступають від свого власного імені. Кожна юридична особа має своє найменування (ім'я);
- 4) вони здатні нести самостійну майнову відповідальність, оскільки в них є своє власне майно.

Юридична особа має такі самі цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою

можуть належати тільки людині. Цивільна правоздатність юридичної особи виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення

до єдиного державного реєстру запису про її припинення. Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої

органи, які діють відповідно до установчих документів.

5. Об'єкти цивільних правовідносин

Об'єктами цивільних прав є речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати ін-

телектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні й нематеріальні блага.

Річчю визнається предмет матеріального світу, який задовольняє потреби людей і щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

До нерухомих речей належать земельні ділянки і все, що розташоване на них і міцно з ними пов'язане, тобто об'єкти, переміщення яких

без непропорційного збитку їх призначенню є неможливим.

Режим нерухокої речі може бути поширений законом і на інші речі, зокрема на повітряні й морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти як такі, що підлягають державній реєстрації.

Рухомими речами визнаються такі, що їх можна вільно перемішувати у просторі.

Майном як особливим об'єктом визнається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки.

Гроші (валюта). Гривня — це законний платіжний засіб, обов'язковий до приймання за номінальною вартістю на всій території України.

Іноземна валюта може використовуватися у випадках і в порядку, передбачених законом України.

Цінним папером є документ встановленої форми з відповідними реквізитами, що засвідчує грошове або інше майнове право, здійс-

нення або передача якого можливе тільки в разі пред'явлення цінного папера.

6. Правочини

Правочином визнається дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав чи обов'язків. Правочин — завжди во-

левиявлення, волевий акт, оскільки особа має намір досягти певних юридичних результатів. Воля і волевиявлення повинні відповідати

одне одному. Правочин — це дія, спрямована на досягнення певного юридичного результату. Особа прагне досягти цього результату. Пра-

вочин — завжди дія, яка вчиняється громадянами та організаціями як суб'єктами цивільного права.

Правочин — це завжди правомірна дія, тобто вона відповідає вимогам закону щодо форми, суб'єктного складу, змісту. Правочини можуть бути односторонніми і дво- чи багатосторонніми (договори). Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка мо-

же бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин створює обов'язки лише для особи, яка його вчинила. Дво-

чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін.

До загальних вимог до правочину належать:

- 1) зміст правочину не може суперечити Цивільному кодексу України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства;
- 2) учасники правочину повинні мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- 3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- 4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;
- 5) правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

б) правочин, що вчиняється батьками, не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей.

Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Недійсні правочини, залежно від того, який елемент їх фактичного складу є дефектним, можна поділити на певні групи, а саме на право-

чини з вадами суб'єктного складу, правочини з вадами волі, правочини з вадами форми, правочини з вадами змісту.

Фіктивний правочин — це правочин, вчинений лише про людське око, без наміру створити юридичні наслідки. Такий правочин визнаєть-

ся недійсним незалежно від мети його укладення.

Удаваний правочин — це правочин, укладений з метою приховання іншого правочину. В такому правочині також відсутня основа — уча-

сники прагнуть досягти зовсім іншої мети, ніж це впливає з правочину. Встановивши це, суд визнає удаваний правочин недійсним, а дійс-

ним буде визнано той правочин, який сторони дійсно мали на увазі. У разі, коли такий правочин суперечить закону суд постановляє рішен-

ня про визнання його недійсним.

Нікчемними (абсолютно недійсними) правочинами визнаються такі правочини, недійсність яких прямо встановлена законом. Якщо не-

дійсність правочину прямо не впливає із закону, але один з учасників або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність, то такий пра-

вочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

7. Право власності та інші речові права

Право власності - це право особи на річ (майно), яке вона здійснює за своєю волею, незалежно від волі інших осіб, на свій розсуд, з до-

держанням вимог закону та моральних засад суспільства.

Власнику належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. На зміст права власності не впливають місце про-

живання і місцезнаходження майна.

Право володіння — це право фактичного, фізичного й господарського панування особи над річчю .

Право користування — право на вилучення з речі її корисних властивостей, привласнення плодів і доходів, які можна отримати від речі.

Право розпоряджання— це право власника визначати юридичну долю речі.

Суб'єктами права власності визнаються український народ, фізичні та юридичні особи, держава, інші держави, їх юридичні особи, міжна-

родні організації, територіальні громади.

Підставами набуття права власності вважаються первісні й похідні способи набуття права власності. Первісними вважаються такі, при

яких право власності на річ виникає вперше або незалежно від волі попереднього власника. До них відносять виробництво або переробку

речей, змішування і приєднання речей відділення плодів, заволодіння, конфіскацію, реквізицію, знахідку (якщо власник не знайшовся),

скарб. До похідних належать такі підстави, за яких набуття права власності даної особи засновується на праві попереднього власника. При

переході права власності має місце правонаступництво, тому що права на придбану річ є такими ж, як вони були в попереднього власника.

Суб'єктами права приватної власності є окремі фізичні та юридичні особи .

У державній власності є майно, в тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна.

Суб'єктами права комунальної власності є відповідні територіальні громади сіл, селищ, міст і районів у містах.

Спільна власність має місце у випадках, коли з тих чи інших підстав у кількох осіб виникає право власності на одне і те саме майно. Спі-

льна власність — це не форма права власності, а лише особливий режим існування відомих форм власності.

Право спільної власності може бути двох видів — часткова спільна власність, коли частки співвласників визначені, і сумісна спільна

власність, коли частки не визначені. Розміри часток визначаються самими співвласниками з різних підстав, а спільна сумісна власність має

місце лише тоді, коли про це прямо не заборонено законом.

Захист права власності є одною із складових поняття охорони права власності. Захист права власності — це застосування судовими

органами в разі порушення прав власника сукупності відповідних правових засобів, передбачених у цивільному законодавстві і спрямова-

них на відновлення прав власника.

До речово-правових способів захисту цивільних прав належать віндикаційний та негаторний позови:

1) віндикаційний позов — це позов не володіючого власника до фактичного володільця майна про повернення свого майна з

чужого незаконного володіння;

2) негаторний позов — це позадоговірна вимога власника, не позбавленого володіння майном, до третьої особи про усунення

перешкод у здійсненні правомочностей щодо володіння, користування і розпорядження майном. Позивачем виступає власник майна або

його титульний володільць. Відповідачем є особа, яка своїми протиправними діями або бездіяльністю заважає власнику здійснювати пра-

вомочності, що належать йому.

Іншими речовими правами є права на чуже майно. Їх видами є:

1) право володіння;

2) право користування (сервітут);

3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис);

4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Право володіння чужим майном — це фактичне утримання у себе майна особою, яка не є його власником. Така особа може володіти

чужим майном на підставі договору з власником або на підставі, встановленій законом (наприклад, право притримання).

Сервітут може

бути встановлений щодо земельної ділянки, природних ресурсів, іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не мо-

жуть бути задоволені інакше (наприклад, сервітут може належати власнику чи володільцю сусідньої ділянки для проходу на свою терито-

рію).

8. Поняття творчої діяльності та інтелектуальної власності

За Конституцією України (ст.54) кожний громадянин має право на результати інтелектуальної, творчої діяльності. Ніхто не може вико-

ристовувати або поширювати зазначені результати без згоди їх власника, лише за винятками, встановленими законами.

Право інтелектуальної власності — це право особи на результати інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелек-

туальної власності, визначений Цивільним кодексом України .

До об'єктів права інтелектуальної власності належать:

1) літературні й художні твори;

2) комп'ютерні програми;

3) компіляції даних (бази даних);

4) виконання;

5) фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;

6) наукові відкриття;

7) винаходи, корисні моделі, промислові зразки;

8) компонування (топографії) інтегральних мікросхем;

9) раціоналізаторські пропозиції, сорти рослин, породи тварин;

10) комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;

11) комерційні таємниці.

Суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник

тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до Цивільного Кодексу,

іншого закону чи договору.

Особистими немайними правами інтелектуальної власності є:

1) право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності;

2) право перешкоджати будь-якому посягання на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі чи репутації

творця об'єкта права інтелектуальної власності;

3) інші особисті немайнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

Майновими правами інтелектуальної власності є:

1) право на використання об'єкта права інтелектуальної власності;

2) виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності;

3) виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі заборо-

няти таке використання;

4) інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом.

8. Зобов'язальне право

Зобов'язання — це правовідносини, в силу яких одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію

— передати майно, отримати гроші тощо або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Об'єктом зобов'язальних відносин є конкретні блага, заради яких між суб'єктами виникають юридичні зв'язки.

Підстави виникнення зобов'язань — це певні юридичні факти або їх сукупність, з настанням яких правові норми пов'язують виникнення

зобов'язальних відносин між кредитором і боржником. Зобов'язання виникають:

1) з договорів та інших правочинів (у тому числі з двосторонніх чи багатосторонніх договорів), передбачених законом, а також з

правочинів, хоч і не передбачених законом, але які йому не суперечать;

2) у результаті відкриттів, винаходів, раціоналізаторських пропозицій, створення творів науки, літератури та мистецтва та інших

результатів інтелектуальної, творчої діяльності;

3) внаслідок завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;

4) внаслідок інших юридичних фактів.

Значна більшість зобов'язань є договірними. Крім того, зобов'язання можуть виникати з договорів, які хоч і не

передбачені чинним зако-

нодавством, але не суперечать йому. Це досить актуально в наш час, коли законодавець не встигає законодавчо

врегулювати всі відно-

сини, які виникають у товарно-економічній сфері.

Виконання зобов'язань — це здійснення його сторонами покладених на них прав і обов'язків, що складають його зміст, належним чином

відповідно до умов договору чи закону, а за відсутності умов та вимог — відповідно до звичаїв ділового обороту чи вимог, що звичайно

ставляться.

Належне виконання зобов'язання полягає в точному й своєчасному виконанні сторонами договору всіх зобов'язань відповідно до умов

умови та вимог закону, а при відсутності таких вказівок — відповідно до вимог, що звичайно ставляться.

Спосіб виконання зобов'язання — це порядок виконання, визначений нормативними актами чи договором.

Для належного виконання зобов'язання існують також певні засоби стимулювання боржника. Такими засобами є відшкодування збитків,

а також інші способи забезпечення виконання зобов'язання. Такими способами є неустойка (штраф, пеня), застава, порука, завдаток, гара-

нтія, притримання. Вони забезпечуються законом чи договором і є додатковими до договору.

Неустойкою (штрафом, пенею) визнається визначена законом чи договором сума, яку боржник повинен передати кредитору в разі неви-

конання чи неналежного виконання зобов'язання. Штрафом є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналеж-

но виконаного зобов'язання. Пеня є неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного зобов'язання за кожен день

прострочення виконання. Право на неустойку виникає незалежно від наявності в кредитора збитків, завданих невиконанням або нена-

лежним виконанням зобов'язання.

Договір — це домовленість двох чи більше осіб, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків. Під ним

також розуміють взаємне погодження волі двох або більше сторін, спрямоване на досягнення передбачуваного договором юридичного

результату.

Змістом договору є право і обов'язки сторін, які визначаються в умовах договору. Договір вважається укладеним, якщо між сторонами

досягнута згода за всіма істотними умовами.

Істотними є умови:

1) щодо предмета договору;

2) які мають обов'язковий характер внаслідок закону;

3) суттєві для цього виду договорів;

4) вносяться додатково за заявою однієї із сторін.

За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні

(покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Предметом договору купівлі-продажу може бути товар, який є у продавця на момент укладення договору або буде створений (придбаний, набутий) продавцем у майбутньому. Предметом договору купівлі-продажу можуть бути й майнові права. До договору купівлі-продажу майнових прав застосовуються загальні положення про купівлю-продаж, якщо інше не випливає із змісту або характеру цих прав. Предметом договору купівлі-продажу може бути право вимоги, якщо вимога не має особистого характеру. До договору купівлі-продажу права вимоги застосовуються положення про відступлення права вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом. Право продажу товару, крім випадків примусового продажу та інших випадків, встановлених законом, належить власникові товару. Якщо продавець товару не є його власником, покупець убуває право власності тільки у випадку, якщо власник не має права вимагати його повернення.

Продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права – третіх осіб на товар, що продається (права наймача, право застави, право довічного користування тощо). У разі невиконання цієї вимоги покупець має право вимагати зниження ціни або розірвання договору купівлі-продажу, якщо він не знав і не міг знати про права третіх осіб на товар. У разі вилучення за рішенням суду товару в покупця на користь третьої особи на підставах, що виникли до продажу товару, продавець має відшкодувати покупцеві завдані йому збитки, якщо покупець не знав або не міг знати про наявність цих підстав.

Продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу. Продавець повинен одночасно з товаром передати покупцеві його приналежності й документи (технічний паспорт, сертифікат якості тощо), що стосуються товару й підлягають передачі разом з товаром відповідно до договору або актів цивільного законодавства.

Товар вважається наданим у розпорядження покупця, якщо у строк, встановлений договором, він готовий до передачі покупцеві в належному місці і покупець поінформований про це. Готовий до передання товар повинен бути відповідним чином ідентифікований для цілей цього договору, зокрема шляхом маркування.

Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження товару переходить до покупця з моменту передачі йому товару, якщо інше не встановлено договором або законом.

Продавець повинен передати покупцеві товар, якість якого відповідає умовам договору купівлі-продажу.

Почепець, якому переданий товар неналежної якості, має право, незалежно від можливості використання товару за призначенням, вимагати від продавця за своїм вибором:

- 1) пропорційного зменшення ціни;
- 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк;
- 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

За договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк.

Предметом договору найму може бути річ, яка визначена індивідуальними ознаками і яка зберігає свій первісний вигляд при неодноразовому використанні (неспоживна річ). Предметом договору найму можуть бути також майнові права.

За користування майном з наймача справляється плата, розмір якої встановлюється договором найму. Договір найму укладається на обумовлений строк. Якщо строк найму не встановлений, договір найму вважається укладеним на невизначений строк.

Наймодавець зобов'язаний передати наймачеві майно у користування негайно або у строк, встановлений договором найму. Наймач зобов'язаний у присутності наймодавця перевірити справність речі. Якщо наймач у момент передачі речі в його володіння не переконується у її справності, річ вважається такою, що передана йому в належному стані. Передача наймачем речі у користування іншій особі (піднайом)

можлива лише за згодою наймодавця, якщо інше не встановлено договором або законом. Наймачеві належить право власності на плоди, продукцію, одержані ним у результаті користування річчю, переданою у найм.

За договором підряду одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти й оплатити виконану роботу. Договір підряду може укладатися на виготовлення, обробку, переробку, ремонт речі або на виконання іншої роботи з переданням її результату замовнику. Підрядник зобов'язаний виконати роботу, визначену договором підряду, із свого матеріалу і своїми засобами, якщо інше не встановлено договором. Підрядник відповідає за неналежну якість наданих ним матеріалу і обладнання, а також за надання матеріалу або обладнання, обтяженого правами третіх осіб. Якщо робота виконується частково або в повному обсязі з матеріалу замовника, підрядник відповідає за неправильне використання цього матеріалу. Підрядник зобов'язаний надати замовнику звіт про використання матеріалу і повернути його залишок. Якщо робота виконується з матеріалу замовника, у договорі підряду мають бути встановлені норми витрат матеріалу, строки повернення його залишку та основних відходів, з також відповідальність підрядника за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків. Підрядник відповідає за невиконання або неналежне виконання роботи, спричинене недоліками матеріалу, наданого замовником, якщо не доведе, що ці недоліки не могли бути ним виявлені при належному прийманні матеріалу. Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження (псування) матеріалу до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи несе сторона, яка надала матеріал, а після настання цього строку — сторона, яка пропустила строк, якщо інше не встановлено договором або законом.

Підрядник зобов'язаний своєчасно попередити замовника:

- 1) про недоброякісність або непридатність матеріалу, одержаного від замовника;
- 2) про те, що додержання вказівок замовника загрожує якості або придатності результату роботи;
- 3) про наявність інших обставин, що не залежать від підрядника, які загрожують якості або придатності результату роботи.

Робота, виконана підрядником, має відповідати умовам договору підряду, а в разі їх відсутності або неповноти — вимогам, що звичайно ставляться до роботи відповідного характеру. Виконана робота має відповідати якості, визначеній у договорі підряду, або вимогам, що звичайно ставляться, на момент передачі її замовнику.

9. Недоговірні зобов'язання

Крім договірних зобов'язань, законодавство передбачає також недоговірні зобов'язання, що виникають з інших підстав, ніж договір, тобто це може бути правочин, інші юридичні факти чи закон.

Існують такі види недоговірних зобов'язань:

- 1) публічна обіцянка винагороди;
- 2) вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення;
- 3) рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи;
- 4) створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи;
- 5) відшкодування шкоди;
- 6) набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Особа має право публічно пообіцяти винагороду (нагороду) за передачу їй відповідного результату (передача інформації, знайдення речі, знайдення фізичної особи тощо). Обіцянка винагороди є публічною, якщо вона сповіщена у засобах масової інформації або іншим чином невизначеному колу осіб. У сповіщенні публічної обіцянки винагороди мають бути визначені завдання, строк та місце його виконання, форма і розмір винагороди.

Конкурс (змагання) має право оголосити фізична або юридична особа (засновник конкурсу). Конкурс оголошується публічно через засоби масової інформації. Оголошення про конкурс може бути зроблено й іншим чином. Засновник конкурсу має право запросити до участі в ньому персональних учасників (закритий конкурс).

Переможцем конкурсу є особа, яка досягла найкращого результату. Переможець конкурсу визначається в порядку, встановленому засновником конкурсу. Результати конкурсу оголошуються в тому ж порядку, в якому його було оголошено.

Якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків, особа має право без дору-

чення вчинити дії, спрямовані на їх попередження, усунення або зменшення. Особа, яка вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, зобов'язана при першій нагоді повідомити її про свої дії. Якщо ці дії будуть схвалені іншою особою, надалі до відносин сторін застосовуються положення про відповідний договір. Якщо особа, яка розпочала дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, не має можливості повідомити про свої дії цю особу, зобов'язана вжити усіх залежних від неї заходів щодо попередження, усунення або зменшення невігідних майнових наслідків для іншої особи. Особа, яка вчиняє дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, зобов'язана взяти на себе всі обов'язки, пов'язані з вчиненням цих дій, зокрема обов'язки щодо вчинених правочинів. Шкода, заподіяна особі, яка без відповідних повноважень рятувала здоров'я та життя фізичної особи від реальної загрози для неї, відшкодовується державою в повному обсязі. Шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, що має істотну цінність, відшкодовується державою в повному обсязі. Шкода, завдана майну особи, яка без відповідних повноважень рятувала від реальної загрози майно іншої особи, яке має істотну цінність, відшкодовується власником (володільцем) цього майна з урахуванням його матеріального становища. Фізична особа, життю, здоров'ю або майну якої загрожує небезпека, а також юридична особа, майну якої загрожує небезпека, мають право вимагати її усунення від того, хто її створює. У разі неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи заінтересована особа має право вимагати:

- 1) вжиття невідкладних заходів щодо усунення загрози;
- 2) відшкодування завданої шкоди;
- 3) заборони діяльності, яка створює загрозу.

10. Спадкове право

Спадкуванням є перехід прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). Спадкування здійснюється за заповітом або за законом.

До складу спадщини входять усі права і обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті.

Спадщина відкривається внаслідок смерті особи або оголошення її померлою. Часом відкриття спадщини є день смерті особи або день, з якого вона оголошується померлою. Якщо протягом однієї доби померли особи, які могли б спадкувати одна після одної, спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з них. Якщо кілька осіб, які могли б спадкувати одна після одної, померли під час спільної для них небезпеки (стихійного лиха, аварії, катастрофи тощо), припускається, що вони померли одночасно. У цьому разі спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб.

Місцем відкриття спадщини є останнє місце проживання спадкодавця. Якщо місце проживання спадкодавця невідоме, місцем відкриття спадщини є місцезнаходження нерухомого майна або основної його частини, а за відсутності нерухомого майна — місцезнаходження основної частини рухомого майна.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за заповітом можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Право на спадкування мають особи, визначені у заповіті. У разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини

або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини право на спадкування за законом одержують право на спадкування по чергові. Кожна наступна черга спадкоємців за законом одержує право на спадкування у разі

відсутності спадкоємців попередньої черги, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини або відмови від її прийняття:

1) у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, в тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені

після його смерті, той з подружжя, який його пережив, і батьки;

2) у другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати й сестри спадкодавця, його баба і дід як з боку батька, так і з боку матері;

3) у третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько і тітка спадкодавця;

4) у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше п'яти років до часу відкриття спадщини;

5) у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому

родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною

дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

Заповідач може призначити

своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також

інших учасників цивільних відносин.

Для прийняття спадщини встановлюється строк у шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Якщо протягом шести місяців з часу відкриття спадщини відказоодержувач не відмовився від заповідального відказу, вважається, що він його прийняв.

У разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Заява про визнання спадщини відумерлою подається після одного року з часу відкриття спадщини. Спадщина, визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Лекція 7 **на тему „Основи трудового права України”** **План лекції**

1. Предмет і система трудового права.
2. Джерела трудового права.
3. Основні принципи трудового права.
4. Суб'єкти трудового права.
5. Трудові правовідносини.
6. Колективні договори та угоди.
7. Правова організація працевлаштування.
8. Трудовий договір: поняття, умови укладання, форма, строк і види трудового договору.
9. Робочий час.
10. Час відпочинку.
11. Правове регулювання оплати праці.
12. Трудова дисципліна.
13. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору.
14. Правове забезпечення охорони праці.
15. Трудові спори.
16. Соціальне забезпечення: поняття та види пенсій і допомог.

1. Предмет і система трудового права

Трудове право – провідна галузь українського права, яка є системою правових норм, що регулюють сукупність трудових відносин працівників з роботодавцями, а також інші відносини, що впливають з трудових або тісно пов'язані з ними і встановлюють права й обов'язки в

галузі праці на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та відповідальності у разі їх порушення.

Предмет трудового права — це основа, база, з огляду на яку постає потреба з'ясувати взаємозв'язок працівників з роботодавцями з

приводу праці, причому не всякої праці, а тільки тієї, що пов'язана з її суспільною організацією або впливає з неї, створюючи відповідний

комплекс, де трудові відносини є головними.

Особливість сучасного розвитку суспільно-трудових відносин як основи предмета трудового права полягає в тому, що монополія держа-

вних підприємств як роботодавців втрачає усталені позиції, оскільки Конституція України від 28 червня 1996 р.

законодавчо закріпила існу-

вання чотирьох форм власності: державної, комунальної, колективної і приватної (ст.13, 14, 41, 142 і 143).

До методів правового регулювання праці — невід'ємної другої складової трудового права як самостійної галузі у складі цілісної системи

національного права України — належать договірний порядок виникнення трудових відносин, рівноправність сторін трудового договору з

підпорядкуванням їх у процесі праці правилам внутрішнього трудового розпорядку специфічний правовий спосіб захисту трудових прав

сторін трудового договору як органом трудового колективу (комісією з трудових спорів), так і державним органом (судом), участь працівни-

ків у правовому регулюванні праці через своїх представників, профспілки, трудові колективи.

Трудове право поділяється на дві групи. Перша — загальна частина, до якої входять такі інститути:

- 1) поняття і предмет трудового права;
- 2) основні принципи трудового права;
- 3) джерела трудового права;
- 4) суб'єкти трудового права;
- 5) трудові правовідносини;
- 6) колективний договір;
- 7) правова організація працевлаштування працівників.

Друга група самостійних інститутів трудового права утворює особливу частину трудового права, до якої входять:

- 1) трудовий договір;
- 2) робочий час і час відпочинку;
- 3) оплата праці;
- 4) трудова дисципліна;
- 5) матеріальна відповідальність;
- 6) охорона праці;
- 7) поєднання роботи з навчанням;
- 8) нагляд і контроль за дотриманням законодавства про працю;
- 9) трудові спори.

Предметом трудового договору є сам процес праці робітника й службовця за певною спеціальністю чи кваліфікацією і з обов'язковим

підпорядкуванням правилам внутрішнього трудового розпорядку.

34

2. Джерела трудового права

Джерела трудового права — це різноманітні нормативні акти органів державної влади та управління, що регулюють трудові та інші від-

носини, тісно з ними пов'язані, можуть бути двох видів:

- 1) що містять тільки норми трудового права (наприклад, Кодекс законів про працю України);
- 2) що містять норми різних галузей права, в тому числі трудового (їх називають комплексними).

Серед основних джерел трудового права слід виділити Конституцію України від 28 червня 1996 р. і КЗпП України від 10 грудня 1971 р.

Конституція України як Основний Закон нашої держави забезпечує єдність правового регулювання праці на всіх підприємствах не-

залежно від форми власності, закріплює принципи такого регулювання, які реально виявляються у конституційних трудових правах, в юри-

дичних гарантіях щодо всієї системи трудового законодавства.

3. Основні принципи трудового права

Основні принципи трудового права за спрямованістю умовно об'єднуються у три групи, кожна з яких базується на таких основних джере-

лах трудового права, як Конституція України і КЗпП України. Перша група містить принципи, що сприяють залученню до праці, забезпеченню зайнятості й раціональному використанню робочої сили. Друга група об'єднує принципи, спрямовані на забезпечення високого рівня умов праці та охорони трудових прав. Третя група включає принципи, що розкривають сутність виробничої демократії і сприяють розвитку особистості працівника у процесі праці.

Першу групу складають три основних принципи трудового права:

- 1) свобода праці й зайнятості, заборона примусової праці (ст. 43 Конституції України, ст. 5, 21, 49-4 КЗпП України);
- 2) право на працю, захист від безробіття, допомога в працевлаштуванні та матеріальна підтримка безробітних (ст. 43 Конституції України, ст. 2, 5, гл. III та ПІ-А КЗпП України);
- 3) рівноправність у праці й зайнятості, заборона дискримінації в праці (ст. 24 Конституції України, ст. 2, 21 КЗпП України).

Друга група:

- 1) справедлива винагорода за виконану роботу. Правове забезпечення здійснюється нормами інститутів:

- 1.1) оплата праці;

- 1.2) гарантії і компенсації;

- 2) охорона праці. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:

- 2.1) трудовий договір (прийняття на роботу, переведення на іншу роботу);

- 2.2) охорона праці як загальний інститут, в тому числі як посилена охорона праці жінок і молоді, контроль за охороною праці;

- 2.3) норми матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові в разі трудового каліцтва;

- 3) право на відпочинок. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:

- 3.1) робочий час;

- 3.2) час відпочинку;

- 3.3) поєднання роботи з навчанням;

- 4) захист трудових прав. Цей принцип забезпечується нормами таких інститутів:

- 4.1) нагляд і контроль за додержанням трудового законодавства;

- 4.2) повноваження профспілок і трудових колективів;

- 4.3) трудові спори.

До третьої групи належать такі принципи:

- 1) безплатна професійна підготовка, перепідготовка й підвищення кваліфікації. Правове забезпечення цього принципу здійснюється

нормами таких інститутів:

- 1.1) працевлаштування і зайнятість населення;

- 1.2) трудовий договір;

- 1.3) робочий час;

- 1.4) оплата праці й гарантійні виплати;

- 2) виконання трудових обов'язків сторонами трудового договору. Правове забезпечення цього принципу здійснюється нормами таких інститутів:

- 2.1) трудова дисципліна;

- 2.2) трудовий договір (дисциплінарні звільнення);

- 2.3) матеріальна відповідальність сторін трудового договору за заподіяну шкоду;

- 2.4) розгляд трудових спорів.

4. Суб'єкти трудового права

Можливість бути суб'єктом трудового права обумовлена наявністю трудової правосдатності й трудової дієздатності.

У трудовому праві працівник володіє єдиною правосуб'єктністю і в повному обсязі — з досягненням 16-річного віку, а в окремих перед-

бачених законом випадках — 15 і 14-річного віку (ст. 188 КЗпП України).

Головним суб'єктом трудового права є працівники (робітники й службовці), їх правовий статус переважно єдиний для всіх працівників, де

б вони не працювали. Винятком є лише три категорії працівників: жінки, неповнолітні й працівники із зниженою працездатністю (інваліди,

пенсіонери, ветерани праці). Правовий статус останніх відображає підвищені гарантії права на працю, підвищений захист їх організму від

шкідливих чинників, пов'язаних з виробництвом.

Важливим суб'єктом трудового права є власник або уповноважений ним орган — роботодавець будь-якої форми власності, дозволеної

чинним законодавством України.

Трудовий колектив як суб'єкт трудового права має реальний вплив на державних і колективних підприємствах. Його правовий статус ви-

значений спеціальним Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) від 3 березня 1998 року .

Важлива роль у регулюванні трудових відносин належить також профспілкам як суб'єктам трудового права.

35

5. Трудові правовідносини

Правовідносини є основним поняттям правової науки. За усталеним визначенням, це суспільні відносини, врегульовані нормою права.

Відповідно трудові правовідносини — це врегульовані трудовим законодавством трудові й тісно пов'язані з ними відносини працівників у галузі праці.

Ядром правовідносин у сфері трудового права є трудові правовідносини, що визначаються як добровільний правовий зв'язок працівни-

ка з роботодавцем (підприємством чи фізичною особою), за яким працівник зобов'язується здійснювати обумовлену трудову функцію, ви-

конуючи правила внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець зобов'язується виплачувати винагороду за певний трудовий внесок і

створювати умови праці відповідно до законодавства, колективного трудового договору.

До основних підстав виникнення трудових правовідносин належать:

- 1) укладення трудового договору;
- 2) адміністративно-правовий акт (призначення на посаду, затвердження, розподіл молодих фахівців тощо);
- 3) факт обрання на відповідну посаду (за конкурсом, депутатом тощо);
- 4) факт погодження з відповідними особами.

6. Колективні договори та угоди

Легальне визначення поняття колективного договору не дається ні в Законі України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993

року, ні в КЗпП України. Колективний договір — це письмова нормативна угода між власником або вповноваженим ним органом і трудовим

колективом, від імені якого виступає профспілковий комітет чи інший уповноважений трудовим колективом орган. Цією угодою визначають-

ся взаємні зобов'язання сторін у галузі трудових і соціально-економічних відносин.

Колективні договори та угоди можуть бути таких видів:

- 1) колективний договір підприємства, установи, організації;
- 2) колективний договір структурного підрозділу підприємства в межах його компетенції.

Може бути угода на галузевому рівні, сторонами якої виступають власники, об'єднання власників або уповноважені ними органи, проф-

спілки чи об'єднання профспілок або інших представницьких організацій працівників, які мають відповідні повноваження щодо ведення пе-

реговорів, укладення угод та реалізації їх норм.

Угода може бути і на регіональному рівні, що укладається між місцевими органами державної влади або регіональними об'єднаннями пі-

дприємств, об'єднаннями профспілок чи іншими уповноваженими трудовим колективом органами.

Основна вимога колективного договору полягає в тому, що його умови можуть тільки покращувати становище працівників порівняно з

чинним законодавством, а умови, що погіршують умови праці працівників, визнаються Законом недійсними (ст.5 Закону України „Про колек-

тивні договори і угоди|| від 1 липня 1993 р.).

7. Правова організація працевлаштування

Правове забезпечення залучення громадян України до сфери трудової діяльності здійснюється відповідною системою норм, до яких

належать Закон України «Про зайнятість населення» від 1 березня 1991 р., Кодекс законів про працю України, Положення про державну

службу зайнятості від 24 червня 1991 р.

Безробітними Закон визнає працездатних громадян працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку або інших

передбачених чинним законодавством доходів через відсутність належної роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, дійсно

шукають роботу й здатні приступити до праці.

Працевлаштування є передумовою такого явища, як зайнятість, і гарантією останнього. Це процес підшукування необхідної роботи, під-

готовки до неї та влаштування на цю роботу. Розрізняють працевлаштування в широкому й вузькому розумінні. У широкому розумінні — це

процес будь-якого влаштування на роботу, в тому числі й самостійного, і з допомогою служби зайнятості. У вузькому розумінні працевлаш-

тування — це діяльність відповідних державних органів зі сприяння громадянам України у відшукуванні потрібної роботи й улаштуванні на

неї, включаючи процеси професійної підготовки, перепідготовки та ін.

Реальне піклування щодо поліпшення умов життя громадян у разі втрати ними роботи та безробіття держава реалізує шляхом встанов-

лення соціальних гарантій та компенсацій, рівень яких залежить від можливостей країни на відповідному розвитку. Згідно із Законом Украї-

ни «Про зайнятість населення» існують такі види гарантій:

- 1) допомоги з безробіття;
- 2) виплати стипендій на період підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації за направленням служби зайнятості;
- 3) особливі при вивільненні працівників з підприємств, установ, організацій (статті 49²—49⁴ КЗпП України);
- 4) додаткова матеріальна допомога безробітним і членам їхніх сімей.

8. Трудовий договір: поняття, умови укладання, форма, строк і види трудового договору

Трудовий договір є основною, базовою формою виникнення трудових правовідносин.

Працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з дотриманням внутрішнього трудового розпорядку, а власник під-

приємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату

й забезпечувати необхідні для виконання роботи умови праці, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою

сторін (ч.1 ст. 21 КЗпП України).

Сторонами трудового договору як двосторонньої угоди є: працівник (робітник або службовець), власник підприємства, установи, органі-

зації або вповноважений ним орган чи фізична особа.

Вік, з досягненням якого громадянин набуває трудової правоспідатності в повному обсязі - 16 років, як виняток, за згодою одного з ба-

тьків або особи, яка їх замінює, можуть прийматися на роботу особи, які досягли 15 років.

Зміст трудового договору — це сукупність умов, якими визначаються права й обов'язки сторін. Вони поділяються на два види:

- 1) умови, що визначаються угодою сторін;
- 2) умови, що встановлюються законодавством про працю.

Умови трудового договору, що визначаються угодою сторін, залежно від волевиявлення цих сторін класифікуються так:

- 1) обов'язкові (необхідні), без домовленості про які трудовий договір вважається недійсним;
- 2) факультативні (додаткові).

До обов'язкових (необхідних) належать такі умови:

- 1) про трудову функцію, тобто ким буде працівник — техніком, оператором, слюсарем тощо;
- 2) про місце роботи, тобто де саме він працюватиме (із зазначенням цеху, відділення чи без визначення місця роботи);
- 3) про строк дії трудового договору (на невизначений чи на певний строк тощо);
- 4) про час початку виконання трудової функції (через день, два чи тиждень тощо);
- 5) про розмір винагороди за виконану роботу.

Аспекти факультативних (додаткових) умов трудового договору не є обов'язковими, але якщо сторони домовляться про них, то стають

такими:

- 1) про встановлення випробування (ст. 26 КЗпП України);
- 2) про встановлення неповного робочого дня або тижня (ст. 56 КЗпП України);
- 3) про роботу в одну зміну при багатозмінному режимі праці;
- 4) забезпечення житлом;
- 5) надання для дитини працівника місця в дошкільних дитячих закладах (яслах, садку).

Правова сутність додаткових умов полягає в тому, що вони уточнюють, доповнюють і розвивають умови конкретного трудового дого-

вору. Чинне законодавство України про працю передбачає випадки, коли під час прийняття працівника на роботу випробування не встанов-

люється. До таких працівників належать:

- 1) неповнолітні працівники;
  - 2) молоді робітники після закінчення професійних навчально-виховних закладів;
  - 3) молоді фахівці після закінчення вищих навчальних закладів;
  - 4) особи, звільнені в запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби;
  - 5) інваліди, направлені на роботу за рекомендацією медико-соціальної експертизи;
  - 6) особи, які змінюють роботу у зв'язку з переїздом в іншу місцевість або з переходом на інше підприємство та в інших передба-
- чених законодавством випадках.

Правила укладення трудового договору передбачають подання працівником відповідних документів:

- 1) трудової книжки;
- 2) паспорта або довідки за місцем проживання;
- 3) документа про освіту (диплома);
- 4) інших документів, подання яких передбачене чинним законодавством. Наприклад, диплом про освіту обов'язковий, коли

приймають на роботу лікаря, викладача вищого навчального закладу та ін.

Довідку про медичний огляд обов'язково подають:

- 1) неповнолітні працівники;
- 2) працівники, які приймаються на роботу на підприємства зі шкідливими, важкими чи небезпечними умовами праці;
- 3) працівники харчової промисловості, підприємств водопостачання, дитячих установ тощо.

Трудові договори поділяються на групи за трьома ознаками: формою, строками і змістом. За першою ознакою трудові договори поділя-

ють на усні й письмові. За другою ознакою трудові договори поділяють на такі:

- 1) на невизначений строк;
- 2) на визначений строк, установлений чинним законодавством;
- 3) на час виконання певної роботи.

Третя ознака уможливорює класифікацію трудових договорів за змістом: договори за конкурсом, з виборними працівниками, за суміщенням, сумісництвом.

На відміну від поняття трудового договору визначення переведення працівника на іншу роботу в законодавстві України про працю не закріпле-

не. У результаті переведення змінюються не всі, а тільки суттєві умови, що торкаються інтересів працівника. Така ознака переведення від-

різняє його від переміщення та усунення робітника чи службовця від роботи.

Залежно від строків переведення класифікуються на постійні й тимчасові, залежно від місця — на такі, що відбуваються на тому самому

підприємстві, і такі, коли працівника переводять на інше підприємство.

Суттєво нове правове явище щодо переведень затверджене в новій Конституції України (ст. 43), якою забороняється вико -

ристання примусової праці.

Будь-які переведення (як тимчасові, так і постійні) здійснюються, як правило, тільки за згодою працівника.

Припинення (розірвання) трудового договору охоплює всі можливі випадки закінчення його дії.

Розірвання трудового договору означає його припинення шляхом одностороннього волевиявлення (працівником, чи власником, чи на вимогу особи, яка не є стороною трудового договору).

Підстави для припинення трудового договору поділяються на чотири групи:

- 1) за угодою сторін;
- 2) з ініціативи працівника;
- 3) з ініціативи власника або уповноваженого ним органу;
- 4) з ініціативи третьої особи, яка не є стороною трудового договору.

До характерних ознак припинення трудового договору за угодою сторін належать:

- 1) можливість розірвання будь-якого виду трудового договору;
- 2) вияв ініціативи будь-якої із сторін і в будь-який час;
- 3) відсутність строку дії досягнутої угоди про розірвання трудового договору.

До специфіки припинення трудового договору з ініціативи працівника належать такі ознаки:

- 1) виявлення ініціативи тільки самого працівника;
- 2) обов'язкове письмове попередження власника про розірвання договору в строк;
- 3) наявність трудового договору, укладеного на невизначений строк.

Строковий трудовий договір може бути припинений достроково з ініціативи працівника тільки з таких поважних причин:

- 1) хвороба працівника, що унеможливорює виконання роботи;
- 2) порушення власником законодавства про працю, колективного договору чи угоди сторін;
- 3) наявність інших поважних причин (переїзд до іншої місцевості, догляд за хворою дитиною тощо).

Особливості має й третя група підстав припинення трудового договору з ініціативи власника, тобто другої його сторони.

По-перше, закон

чітко визначає два види підстав - загальні й додаткові.

Загальні підстави передбачені ст. 40 КЗпП України. До них належать:

- 1) зміни в організації виробництва та праці, в тому числі ліквідація, реорганізація або перепрофілювання підприємства (установи, організації), скорочення чисельності або штату працівників;
- 2) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі;
- 3) систематичне невиконання працівником трудових обов'язків без поважних причин;

- 4) прогул без поважних причин, у тому числі відсутність на роботі більше трьох годин протягом робочого дня;
- 5) нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців унаслідок тимчасової непрацездатності;
- 6) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;
- 7) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;
- 8) учинення розкрадання за місцем роботи (в тому числі дрібного) майна власника.

До додаткових підстав припинення трудового договору з ініціативи власника згідно зі ст. 41 КЗпП України належать:

- 1) одноразове грубе порушення трудових обов'язків керівником підприємства (установи, організації), його заступниками, головним бухгалтером підприємства, його заступниками, службовими особами митних органів, державних податкових інспекцій, контрольно-ревізійної служби та органів державного контролю за цінами;
- 2) дії з вини працівника, який безпосередньо обслуговує грошові або товарні цінності, якщо ці дії дають підстави для втрати довіри до нього з боку власника;
- 3) учинення працівником, який виконує виховні функції, аморального проступку несумісного з продовженням даної роботи.

До четвертої групи підстав припинення трудового договору належать вимоги третіх осіб, які не є стороною трудового договору. Такими особами є профспілкові органи, судові органи, військові комісаріати, батьки або особи, які їх замінюють, але тільки стосовно неповнолітніх працівників.

У разі припинення трудового договору не з вини працівника законом гарантується виплата вихідної допомоги, тобто відповідної грошової суми. Ст. 44 КЗпП України передбачає, що вихідна допомога в розмірі не менше середнього місячного заробітку виплачується в разі припинення трудового договору в таких випадках:

- 1) відмови працівника від переведення на роботу до іншої місцевості разом з підприємством чи від продовження роботи у зв'язку зі зміною істотних умов праці (п. 6 ст. 36 КЗпП України);
- 2) звільнення працівника з роботи з ініціативи власника у зв'язку зі змінами в організації виробництва та праці (п. 1 ст. 40 КЗпП України);
- 3) виявлення невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або за станом здоров'я, що перешкоджає продовженню роботи (п. 2 ст. 40 КЗпП України);
- 4) поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу (п. 6 ст. 40 КЗпП України);
- 5) порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю, умов колективного або трудового договору.

Вихідна допомога виплачується в розмірі не менше двомісячного середнього заробітку в разі призову або вступу працівника на військову службу чи направлення на альтернативну (невійськову) службу (п. 3 ст. 36 КЗпП).

У розмірі, передбаченому колективним договором, але не менше тримісячного середнього заробітку вихідна допомога виплачується в разі звільнення через порушення власником або уповноваженим ним органом законодавства про охорону праці, умов колективного договору з цих питань (ст. 38, 39 КЗпП України).

9. Робочий час
Робочий час — це встановлений законом або на його основі час (неповний робочий час), коли працівник повинен бути на робочому місці й виконувати обумовлену трудову функцію.

Тривалість робочого часу, яку можна поділити на такі види:

- 1) нормальна тривалість робочого часу, що не може перевищувати 40 годин на тиждень (ч. 1 ст. 50 КЗпП України);
- 2) скорочений робочий час, який за тривалістю менше нормального, але з оплатою праці як за нормальну тривалість і має такі

особливості: встановлюється лише законом, поширюється тільки на окремі категорії працівників (з урахуванням їх віку, умов та інтенсивно-

сті праці, специфіки трудових функцій тощо). Зокрема, для неповнолітніх тривалість робочого часу встановлюється 36 годин на тиждень, а

для осіб віком 15—16 років і учнів віком 14—15 років, які працюють, — 24 години на тиждень, для працівників, які працюють у несприятли-

вих умовах (шкідливих, важких), залежно від рівня шкідливого впливу на їхнє здоров'я, і для інших тривалість робочого часу встановлюється-

ся 24 години на тиждень.

Має певні особливості й такий вид робочого часу, як неповний робочий час, який менший за нормальний нормований і скорочений. Як

правило, неповний робочий час встановлюється як під час прийняття на роботу, так і пізніше. Характерні ознаки цього виду робочого часу:

- 1) як правило, він встановлюється за угодою сторін трудового договору;
- 2) оплата праці здійснюється згідно з нормами виробітку чи залежно від відпрацьованого часу;
- 3) обсяг трудових прав працівників не обмежується;
- 4) може встановлюватись як неповний робочий день і як неповний робочий тиждень;
- 5) для окремих працівників власник зобов'язаний встановити неповний робочий час (це вагітні жінки, а також жінки, які мають

дитину віком до 14 років або дитину-інваліда).

Ненормований робочий день — це особливий режим праці. Він встановлюється для окремих категорій працівників (керівників підпри-

ємств, структурних підрозділів, юрисконсультів та ін.), коли тривалість їхньої праці не піддається точному обліку, а робота виконується по-

над нормальну тривалість робочого дня без додаткової оплати й без компенсації відгулом, а лише додатковою відпусткою тривалістю до семи календарних днів.

Нічний робочий час визначається законом з 10 години вечора до 6 години ранку (ст. 55 КЗпП України) і має таку особливість, як заборо-

на залучати до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, які мають дітей до трьох років, осіб, молодших 18 років.

Облік робочого часу повинен здійснювати власник підприємства. Існують такі види обліку робочого часу:

- 1) щоденний, коли працівник має однакову тривалість щоденної роботи;
- 2) щотижневий, коли кожного тижня однаково реалізується тижнева норма робочих годин (наприклад, 40, 24, 6 чи менше);
- 3) підсумковий (місячний, квартальний, річний, але з таким розрахунком, щоб тривалість робочого часу на тиждень не перевищувала 40 годин).

10. Час відпочинку

Кожен, хто працює, має право на відпочинок (ст. 45 Конституції України 1996 року). Це право забезпечується різними способами, найго-

ловніші з яких:

- 1) надання днів щотижневого відпочинку;
- 2) щорічна оплачувана відпустка;
- 3) встановлення скороченого робочого дня.

Час відпочинку — частина календарного часу, коли працівник вільний від виконання трудової функції і має право використовувати його

за власним розсудом. До видів часу відпочинку належать:

- 1) перерви протягом робочого дня чи зміни;
- 2) щоденний відпочинок між робочими днями (зміними);
- 3) щотижневі вихідні дні;
- 4) щорічні святкові й неробочі дні;
- 5) щорічні відпустки.

Найтривалішою і найпоширенішою є щорічна відпустка, до якої належать:

- 1) основна;
- 2) додаткова за роботу в шкідливих та важких умовах праці та за особливий характер праці;
- 3) інші додаткові, передбачені законодавством.

Основна щорічна відпустка не може тривати менше 24 календарних днів. Надається вона працівникові за відпрацьований робочий рік,

який відлічується з дня укладення трудового договору.

Право на основну чи додаткову відпустку в перший рік роботи працівник має після шести місяців безперервної праці на даному підприємстві, а за другий і наступні роки щорічні відпустки надаються в будь-який час відповідно до графіка черговості надання відпусток.

11. Правове регулювання оплати праці

Заробітна плата — це винагорода (обчислена, як правило, у грошовому вираженні), яку за трудовим договором власник або уповнова-

жений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу (ст. 1 Закону України «Про оплату праці»).

На відміну від загального поняття заробітної плати основна заробітна плата — це винагорода за виконану роботу відповідно до встанов-

лених норм праці (норми часу, виробітку, обслуговування) і посадових обов'язків, тобто у вигляді тарифної ставки (окладу), відрядних роз-

цінок для робітників чи посадових окладів для службовців.

Додаткова заробітна плата — винагорода за працю понад установлені норми, за трудові успіхи та винахідливість і за особливі умови

праці (доплати, надбавки, гарантійні та компенсаційні виплати тощо).

У ст. 23 Закону України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 року визначено три форми виплати заробітної плати. За першою фор-

мою заробітна плата виплачується працівникам у грошових знаках, що мають законний обіг на території України. Другою формою є можли-

вість її виплати банківськими чеками. Третя форма, як виняток, припускає можливість виплати заробітної плати натурою, але вона має ре-

алізуватися через колективні договори й тільки частково.

Системи оплати праці поділяються на види залежно від того, що береться за основу виміру праці. Так, якщо оплата праці нараховується

за встановлений відпрацьований час, то це погодинна система оплати праці. Нарахування ж заробітної плати за кількість виробленої про-

дукції належної якості називають відрядною системою заробітної плати. Обидві системи мають певні різновиди.

Наприклад, відрядна сис-

тема поділяється на пряму відрядну, відрядно-прогресивну, відрядно-преміальну і акордну. Погодинна ж система оплати праці поділяється

на погодинну, поденну і помісячну.

11. Трудова дисципліна

Трудова дисципліна є необхідною умовою будь-якої колективної праці незалежно від її суспільної організації. Тому в широкому розумінні

трудова дисципліна включає:

39

1) виробничу дисципліну, тобто дотримання послідовності процесів виробництва (постачання сировини, дотримання умов праці

тощо);

2) технологічну дисципліну, тобто дотримання технології виготовлення товарів, продукції тощо;

3) дисципліну робочого часу, тобто дотримання розпорядку дня, перерв у роботі, відпочинку тощо.

Трудова дисципліна — це сукупність правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок і встановлюють трудові права та

обов'язки сторін трудового договору, а також заохочення за успіхи в роботі та відповідальність за умисне невиконання трудових обов'язків.

Головним змістом трудової дисципліни є не тільки виконання правових норм у галузі праці, а й свідоме та творче ставлення до викону-

ваної роботи, забезпечення високої якості в роботі, раціональне використання робочого часу, прагнення до співробітництва та взаємопова-

ги.

До порядку застосування дисциплінарного стягнення встановлені такі обов'язкові вимоги:

1) виявлення дисциплінарного проступку;

2) отримання від порушника письмового пояснення;

3) додержання строків накладення дисциплінарного стягнення — один місяць із дня виявлення дисциплінарного проступку і

шість місяців із дня його вчинення працівником;

4) видання власником наказу чи розпорядження про застосування дисциплінарного стягнення;

5) доведення наказу (розпорядження) під розписку до відома працівника.

Особливе місце серед дисциплінарних стягнень належить дисциплінарним звільненням, що застосовуються за такі проступки:

1) систематичне порушення трудової дисципліни;

2) прогул;

3) поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

4) розкрадання за місцем роботи державного або громадського майна.

12. Матеріальна відповідальність сторін трудового договору

Трудовий процес — явище багатогранне, його порушення може призвести до матеріальної відповідальності як працівника, так і власни-

ка підприємства. Саме це випливає із закону, де записано, що працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду,

заподіяну підпри-

ємству внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків (ст. 130 КЗпП України). Разом з тим, і другу сторону трудового договору

— власника підприємства — закон зобов'язує створювати працівникові умови, необхідні для нормальної роботи і забезпечення повного

збереження дорученого йому майна (ст. 131 КЗпП України).

Із сукупності обов'язків сторін трудового договору випливає висновок, що матеріальна відповідальність — це обов'язок працівника відшкодувати в установленому законом порядку і розмірах пряму дійсну шкоду, заподіяну підприємству (установі, організації) його протиправним і умисним невиконанням чи неналежним виконанням своїх трудових обов'язків. Таке визначення має не тільки теоретичне, а й практичне значення.

Як самостійний інститут в особливій частині трудового права матеріальна відповідальність включає:

- 1) своєрідний суб'єкт (лише працівників, які заподіяли шкоду майну підприємства);
- 2) певні підстави та умови (підстави — порушення працівником трудових обов'язків і заподіяння шкоди, а умови — вина, протиправність поведінки і причинний зв'язок);
- 3) певні види й межі відповідальності (види — обмежена, повна і підвищена відповідальність, межі — лише пряма дійсна шкода);
- 4) специфічний порядок покриття (адміністративний порядок у разі обмеженої і судовий — у разі повної та підвищеної матеріальної відповідальності).

Оскільки працівниками можуть бути й неповнолітні громадяни, то їхня трудова праводієздатність не обмежується, а діє в повному обсязі

незалежно від того, з якого віку вони уклали трудовий договір — з 14, 15 чи 16 років (ст. 188 КЗпП України), бо вони у трудових праводієздатних

справах прирівнюються у правах до повнолітніх, а отже, мають повну трудову праводієздатність і внаслідок заподіяння майнової шкоди підприємству

несуть матеріальну відповідальність за нормами трудового законодавства.

Суб'єктом матеріальної відповідальності є також власник або уповноважений ним орган. У цьому разі підприємство обов'язково повинно

мати статус юридичної особи (ст. 62 ГК). У разі заподіяння шкоди працівникові підприємство несе перед ним матеріальну відповідальність

відповідно до законодавства про працю.

Обмежена матеріальна відповідальність — обов'язок працівника покрити заподіяну шкоду повністю, але не більше встановленої законом

межі — його місячного середнього заробітку. Цей вид матеріальної відповідальності застосовується при відсутності повної та підвищеної відповідальності.

Повна матеріальна відповідальність — обов'язок працівника покрити заподіяну шкоду в межах повного розміру, але з урахуванням прямої

дійсної шкоди. На відміну від обмеженої, повна матеріальна відповідальність настає лише в безпосередньо визначених законом випадках (ст. 134 КЗпП України).

Правове забезпечення покриття матеріальної шкоди реалізується двома способами:

- 1) добровільним покриттям заподіяної шкоди;
- 2) примусовим стягненням заподіяної шкоди (ч. 5 ст. 130 і ст. 136 КЗпП України).

Добровільний спосіб стосується будь-якого виду матеріальної відповідальності. Примусовий має два різновиди:

- 1) адміністративний порядок покриття шкоди, що застосовується лише в разі обмеженої матеріальної відповідальності з обов'язком

виданням наказу не пізніше двох тижнів із дня виявлення заподіяної шкоди та його виконанням не раніше семи днів із дня повідомлення

про це працівникові;

- 2) судовий порядок покриття шкоди, який застосовується у разі незгоди працівника з відрахуванням з його заробітної плати або

з розміром такого відрахування; у разі повної та підвищеної матеріальної відповідальності, якщо сторони не домовились про добровільне

відшкодування.

13. Правове забезпечення охорони праці

Відповідно до ст. 43 Конституції України 1996 р. кожен має право на належні, безпечні й здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу

від визначеної законом. Це основні положення щодо реалізації права громадян на працю, забезпечення працівникам безпеки, гігієни

праці та здорового виробничого середовища і єдиного порядку організації охорони праці в Україні. Правове забезпечення охорони праці

крім конституційних норм визначають норми КЗпП України, Закон України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. в новій редакції від 21

листопада 2002 р. та інші підзаконні правові норми з охорони праці.

Охорона праці – це система правових, соціально-економічних, організаційно-технічних і лікувально-профілактичних заходів і засобів, спрямованих на збереження здоров'я і працездатності людини у процесі праці. Це поняття охорони праці в широкому розумінні, оскільки

воно включає великомасштабні заходи щодо забезпечення безпечних і здорових умов праці: правові, економічні, організаційно-технічні, лікувально-профілактичні тощо. У вузькому ж розумінні охорона праці — це система правових заходів і засобів забезпечення безпечного

життя і здоров'я працівників у процесі праці на виробництві, у тому числі правових норм щодо оздоровлення та поліпшення умов праці. У

такому розумінні охорона праці є одним з принципів трудового права, суб'єктивним правом працівника на належні умови праці, правовим інститутом.

Центральне місце в системі охорони праці посідають працівники, тому й норми права визначають як зміст і гарантії права працівників

на охорону праці. Такі гарантії реалізуються у процесі праці й включають комплекс правомочностей, зокрема права:

1) на безпечні умови праці під час роботи на виробництві, на соціальне страхування від нещасних випадків та професійних захворювань;

2) на пільги і компенсації за важкі й шкідливі умови праці;

3) на забезпечення спецодягом та іншими засобами індивідуального захисту, миючими й знешкоджуючими засобами;

4) на компенсацію власником матеріальної та моральної шкоди працівникові в разі ушкодження його здоров'я.

Норми права про організацію охорони праці передбачають широку систему заходів, до найголовніших з них належать:

1) управління охороною праці на підприємстві та обов'язки власника;

2) визначення обов'язків працівника виконувати вимоги норм і правил з охорони праці;

3) фінансування охорони праці та додержання вимог щодо охорони праці під час проектування, будівництва та реконструкції підприємств;

4) розслідування та облік нещасних випадків, професійних захворювань і аварій, які покладаються на власника підприємства і здійснюються з урахуванням вимог «Положення про розслідування і облік нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на підприємствах, в установах, організаціях».

Систему правових норм щодо особливостей регулювання праці жінок умовно можна поділити на дві групи. Перша група норм забороняє

або обмежує застосування праці жінок, а друга встановлює переваги у зв'язку з материнством.

Заборона застосування праці жінок стосується важких робіт, робіт зі шкідливими й небезпечними умовами праці, а також на підземних роботах, крім нефізичних робіт або робіт із санітарного та побутового обслуговування. Перелік таких робіт

затверджений наказом

Міністерства охорони здоров'я України від 29 грудня 1993 р. № 256, який налічує більше 500 видів робіт.

Друга група правових норм стосується жінок, стан яких пов'язаний з материнством. Охороняючи працю таких жінок, чинне законодавство

забороняє залучати вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, до нічних робіт, надурочних робіт, робіт у вихідні дні та на-

правляти їх у відрядження. Обмеження встановлені й для жінок, що мають дітей віком від трьох до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів.

Такі жінки не можуть залучатися до надурочних робіт і направлятися у відрядження. До підвищеної особливої правової охорони праці жінок

належать і норми, пов'язані з їх материнством - це переваги і гарантії, що стосуються виникнення, існування та припинення трудових відносин.

Система спеціальних правових норм є невід'ємним доповненням до загальних, спрямованих на підвищену охорону праці молодих пра-

цівників як основного резерву трудових ресурсів України.

Специфікою норм з підвищеної охорони праці молоді є вимоги стосовно прав неповнолітніх у трудових правовідносинах.

Неповнолітні

працівники, відповідно до ст. 187 КЗпП України, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, тобто до дорослих

працівників, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законо-

давством України. Правоохоронну сутність мають й інші норми права, що сприяють залученню молоді до праці, — це, зокрема, норми, що встановлюють порядок прийняття на роботу осіб, яким виповнилось 16 років. Саме з цього віку громадяни України набувають статусу повної правової правосуб'єктності, що дає право на самостійну реалізацію права на працю. Законом передбачається також можливість прийняття на роботу осіб, які досягли 14-річного і 15-річного віку, але за умови дотримання чітко визначених умов:

- 1) згода одного з батьків або особи, яка його замінює (опікуни);
- 2) робота має бути легкою і не повинна завдавати шкоди молодому працівникові;
- 3) робота повинна виконуватись у вільний від навчання час і не порушувати процесу навчання.

Правові особливості охорони праці молоді спрямовані перш за все на реальне здійснення нею свого права на працю, підвищення своєї кваліфікації, поєднання роботи з навчанням, на охорону ще не повністю сформованого організму неповнолітніх працівників, захист їх від виробничих шкідливостей тощо.

Громадський контроль за дотриманням законодавства про охорону праці здійснюють два види органів:

- 1) трудові колективи через обраних ними уповноважених;
- 2) професійні спілки в особі своїх виборних органів і представників.

Повноваження цих органів визначені ст. 41 і 42 Закону України «Про охорону праці».

14. Трудові спори

Трудові спори (конфлікти) можуть виникати не тільки між сторонами трудового договору, а й між професійною спілкою чи страйковим

комітетом і власником підприємства — їх називають колективними трудовими спорами. З огляду на учасників трудові спори поділяються на

індивідуальні — між сторонами трудового договору, і колективні — між профспілковим або страйковим комітетом і власником (адміністрацією) підприємства.

Чинне законодавство України про працю не розкриває поняття «трудові спори». У сфері трудового права трудові спори — це конфлікти

між працівником і власником або між працівниками і роботодавцями з приводу застосування законодавства про працю або встановлення чи

зміни умов праці, що розглядаються в установленому законом порядку.

Крім зазначеного, поняття трудового спору певною мірою спонукає і до з'ясування причин, через які він може виникнути.

Зокрема, зазна-

чення того, що конфлікти між працівником і власником можуть виникати за двох взаємозумовлених обставин: по-перше, у процесі застосу-

вання законодавства України про працю і, по-друге, під час встановлення умов праці.

Конкретні ж причини виникнення трудових конфліктів можуть бути:

- 1) об'єктивного характеру (помилки сторін трудового договору, недоліки в культурно-виховній роботі тощо);
- 2) організаційно-правового характеру (нечіткі формулювання окремих правових норм, прогалини в діючому законодавстві про працю тощо);
- 3) організаційно-господарського характеру (недоліки у проведенні обліку, контролю, у постачанні, фінансуванні та інших господарських справах).

Саме класифікація причин, унаслідок яких може виникнути судовий спір, спонукає до розгляду двох видів індивідуальних трудових спо-

рів, що зумовлюються: застосуванням норм трудового законодавства (позовні спори), встановленням нових або зміною чинних умов праці

(непозовні спори).

Трудові спори другого виду (непозовні) виникають:

- 1) з правовідносин у сфері встановлення умов праці між профспілковим органом і власником підприємства (під час укладення колективного договору, введенні норм виробітку тощо);
- 2) з трудових правовідносин між працівником і власником (у разі зміни власником окладу працівникові в межах схем посадових окладів).

Вирішення трудових спорів — процес, тісно пов'язаний з іншими демократичними засадами правової системи України в цілому і трудового права зокрема.

Згідно з чинним законодавством трудові спори вирішуються системою спеціальних органів. Так, індивідуальні трудові спори, ґрунтую-

чись на положеннях гл. XV КЗпП України, розглядаються:

- 1) комісіями з трудових спорів (КТС);
- 2) районними (міськими) судами;
- 3) вищими органами в порядку підпорядкованості, що встановлюється законодавством.

Серед зазначених первинним обов'язковим органом щодо розгляду трудових спорів на підприємствах, в установах, організаціях є комісія з трудових спорів (КТС).

Другим органом з розгляду трудових спорів є суд, який може бути як другою, так і першою інстанцією, що вирішує трудові спори.

Самостійне значення у вирішенні трудових спорів мають строки, які умовно поділяються на три групи:

- 1) строки звернення до КТС і суду за вирішенням трудового спору;
- 2) строки вирішення;
- 3) строки виконання рішень з трудових спорів.

Класифікація сторін колективного трудового спору (конфлікту) визначається залежно від трьох рівнів:

- 1) виробничого;
- 2) галузевого, територіального;
- 3) національного.

Система органів з розгляду колективних трудових спорів (конфліктів):

- 1) примирна комісія, що створюється з ініціативи однієї сторін;
- 2) трудовий арбітраж — орган, що створюється з ініціатив однієї зі сторін або з ініціативи незалежного посередника.

Незалежний

посередник — конкретна особа, визначена сторонами з метою сприяння взаємодії між сторонами, проведення спорів тощо (ст. 10 Закону).

Значне місце в Законі приділено страйку — визначенню його поняття, права на страйк, умов його проведення, а також гарантіям працівників тощо (статті 17—28 Закону). Страйк — тимчасове колективне добровільне припинення роботи (невихід на роботу чи невиконання

трудова обов'язків) працівниками підприємства чи структурного підрозділу з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

15. Соціальне забезпечення: поняття і види пенсій та допомог

Соціальне забезпечення як галузь права — це система правових норм, спрямованих на регулювання суспільних відносин з розподілу

позабюджетних фондів соціального страхування і перерозподілу частини державного бюджету з метою задоволення потреб фізичних осіб у

випадку втрати заробітку чи трудового доходу, несення додаткових витрат на утримання і виховання дітей, підтримку інших членів сім'ї, які

потребують догляду, відсутності коштів в обсязі прожиткового мінімуму через об'єктивні соціально значимі причини, а також надання медичної

допомоги і соціального обслуговування. Важливими видами соціального забезпечення є пенсії і допомоги.

Пенсійне страхування є невід'ємною складовою частиною загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Це система прав,

обов'язків і гарантій, яка передбачає надання пенсійного забезпечення громадянам у старості, в разі повної, часткової втрати працездатності,

втрати годувальника з незалежних від них обставин та в інших випадках, передбачених законом, за рахунок пенсійних страхових фондів,

що формуються шляхом сплати страхових внесків роботодавцем, фізичними особами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Правовою базою пенсійного страхування є: Конституція України (1996 року), Основи законодавства України „Про загально-

обов'язкове державне страхування» (1998 року), Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня

2003 року».

Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 року, а також інші закони, якими встановлюються умови пен-

сійного забезпечення, відмінні від загальнообов'язкового державного пенсійного страхування і недержавного пенсійного забезпечення,

міжнародні договори з пенсійного забезпечення, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України та інші нормативно-правові

акти, що стосуються пенсійного забезпечення в Україні. При цьому слід підкреслити, що виключно законами про пенсійне забезпечення

визначаються:

- 1) види пенсійного забезпечення;
- 2) умови участі в пенсійній системі чи її рівнях;

- 3) пенсійний вік, при досягненні якого особа має право на отримання пенсійних виплат;
- 4) джерела формування коштів на пенсійне забезпечення;
- 5) умови, норми і порядок пенсійного забезпечення;
- 6) організація та порядок здійснення управління в системі пенсійного забезпечення.

Страхування пенсійне залежить від багатьох чинників і перш за все від страхового стажу працівника. Страховий стаж - це період (строк),

протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню і за який щомісяця сплачені страхові внески в

сумі не меншій, ніж мінімальний страховий внесок. Обчислюється страховий стаж у місяцях територіальним органом Пенсійного фонду на

підставі документів і в порядку, визначеному законодавством.

Страхування пенсійне реалізується завдяки чіткій системі, що складається з трьох рівнів. Перший рівень — це Солідарна система за-

гальнообов'язкового пенсійного страхування, яка базується на засадах солідарності і субсидування та здійснення виплати пенсій і надання

соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах і в порядку, передбачених законом. Другий рівень — це Накопичувальна

система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у

Накопичувальному фонді та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на

умовах і в порядку, передбачених законом. Третій рівень - це система Недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах

добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсій-

них виплат на умовах і в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Суб'єктами Солідарної системи є:

- 1) застраховані особи, члени їх сімей та інші особи, визначені законом;
- 2) страхувальники;
- 3) Пенсійний фонд;
- 4) уповноважений банк;
- 5) підприємства, установи, організації, що здійснюють виплату і доставку пенсій.

Суб'єктами Накопичувальної системи пенсійного забезпечення є:

- 1) підприємства, установи, організації та фізичні особи, що здійснюють перерахування коштів до системи накопичувального пенсійного забезпечення;
- 2) Накопичувальний фонд;
- 3) недержавні пенсійні фонди, юридичні особи, що здійснюють адміністративне управління Накопичувальним фондом та недержавними пенсійними фондами та управління їх пенсійними активами;
- 4) зберігач;
- 5) страхові організації.

Солідарна система страхування передбачає пенсійне забезпечення таких видів:

- 1) за віком;
- 2) за інвалідністю;
- 3) у зв'язку з втратою годувальника.

Нове законодавство про пенсійне страхування чітко визначає два види пенсійного забезпечення:

- 1) пенсійні виплати;
- 2) соціальні послуги.

До пенсійних виплат у солідарній системі за рахунок коштів Пенсійного фонду належать:

- 1) пенсії за віком;
- 2) пенсії за інвалідністю;
- 3) пенсії у зв'язку з втратою годувальника.

За рахунок коштів Накопичувального фонду здійснюються такі пенсійні виплати, як:

- 1) довічна пенсія з установленим періодом;
- 2) довічна обумовлена пенсія;
- 3) довічна пенсія подружжя;
- 4) одноразова виплата.

Допомога — це грошова виплата (одноразова чи періодична), що призначається окремим категоріям громадян у порядку і в розмірах, передбачених законодавством.

Лекція 8

на тему „Основи житлового права України”

План лекції

1. Житлове право України: поняття і предмет його правового регулювання.
2. Право громадян на житло і форми його реалізації.
3. Приватизація державного житлового фонду.
4. Договір житлового найму: поняття, відповідальність за його невиконання.
5. Юридична відповідальність за порушення житлового законодавства.

1. Житлове право України: поняття і предмет його правового регулювання

Житлове право України — це сукупність правових норм, що регулюють житлові правовідносини між громадянами і громадян з держав-

ними і громадськими організаціями у процесі реалізації конституційного права людини і громадянина на житло.

Предметом правового регулювання житлового права України є правовідносини, що виникають у процесі: реалізації права на житло, на-

дання людині й громадянину жилих приміщень у користування, користування людиною жилим приміщенням, управління житловим фондом,

експлуатації та охорони житлового фонду, капітального й поточного будівництва житла, виключення з житлового фонду жилих будинків і

приміщень, що не придатні для проживання, розгляду житлових спорів тощо.

Систему нормативно-правових актів, що регулюють житлові відносини в Україні, складають: Конституція України;

Житловий кодекс,

прийнятий 30 червня 1983 р., введений в дію 1 січня 1984 р., Закон України „Про приватизацію державного житлового фонду” від 19 червня

1992 року, інші Закони, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти.

Право громадян України на житло закріплено ст. 47 Конституції України. Воно забезпечується розвитком і охороною всіх видів державно-

го житлового фонду, утворенням ринкової системи житлового забезпечення громадян через приватизацію житла, справедливим розподі-

лом жилої площі під контролем громадськості.

Конституційне право на житло вважається забезпеченим лише тоді, коли громадянин України має житло, що відповідає установленим

нормам і придатне для проживання.

Житловий фонд — це складний інженерний комплекс, який включає жилі будинки і приміщення в інших будівлях, різноманітне теплоене-

рgetичне обладнання, автоматичні засоби управління та експлуатації, розгалужену мережу комунікацій, протипожежне, ліфтове, санітарно-

технічне та інше устаткування. Розрізняють такі види житлового фонду:

- 1) державний;
- 2) громадський;
- 3) кооперативний (ЖБК);
- 4) індивідуальний.

Державний житловий фонд — це сукупність жилих будинків та інших жилих приміщень, що перебувають у власності місцевих рад, дер-

жавних підприємств, установ, організацій і призначаються для проживання людини і громадянина.

Громадський житловий фонд — це сукупність жилих будинків та інших жилих приміщень, що належать колгоспам, іншим кооперативним організаціям, їхнім об'єднанням, профспілкам та іншим громадським організаціям.

Фонд житлово-будівельних кооперативів (ЖБК) — це сукупність жилих будинків, що належать житлово-будівельним кооперативам і при-

значаються для проживання членів ЖБК.

Індивідуальний житловий фонд — це сукупність жилих будинків (приміщень), що перебувають в особистій і приватній власності.

2. Право громадян на житло і форми його реалізації

Суб'єктивне право на житло — це можливість людини й громадянина мати житло у власності чи одержати його за договором найму з

державного чи громадського фонду, користуватися житлом і вимагати від зобов'язаних суб'єктів забезпечення реалізації цього права в повному обсязі.

Конституція України покладає на державу обов'язок створювати умови, за яких кожен громадянин матиме змогу побудувати житло, при-

дбати його у власність або взяти в оренду.

Ніхто не може бути позбавлений житла інакше як на підставі чинного закону і за рішенням компетентного суду.

Реалізація людиною й громадянином права на житло здійснюється в таких формах:

- 1) активна діяльність суб'єкта, який потребує поліпшення житлових умов у процесі надання жилих приміщень, користування жилим

приміщенням, участь в управлінні житловим фондом, здійснення експлуатації та охорони різних видів житлового фонду;

- 2) утримання від дій, що порушують житлові права інших суб'єктів;
- 3) володіння, користування і розпорядження житлом відповідно до чинних нормативно-правових актів;
- 4) вимоги до компетентних державних органів, громадських організацій і посадових осіб щодо застосування відповідних норм житлового права, винесення справедливих індивідуально-правових рішень і їх виконання.

3. Приватизація державного житлового фонду

Приватизація державного житлового фонду — це відчуження, тобто безоплатна передача або продаж з державного житлового фонду у власність громадянам України жилих квартир чи приміщень, які вони займають на правах наймачів, і передача разом з ними господарських споруд, що до них відносяться.

Мета приватизації — створити ринкову систему житлового забезпечення громадян України, надати умови для реалізації права громадян

на вільний вибір місця проживання і способу задоволення своєї потреби в житлі.

Законодавство про приватизацію житла визначає право громадян України приватизувати займане ними житло один раз.

Передбачає-

ся також, що кожен громадянин України в разі коли частка житла, що приватизується, менша за встановлену норму, одержить компенсацію

у вигляді житлових чеків. Названі чеки громадянин України може використати для приватизації як житла, так і частки майна державних під-

приємств або земельного фонду.

Порядок здійснення приватизації державного житла в Україні закріплено Законом України «Про приватизацію державного житлового

фонду» від 19 червня 1992 р. Він закріплює поняття приватизації, об'єкти та способи приватизації, поняття житлових чеків і порядок розра-

хунків за приватизоване житло. У Законі також урегульовані права і обов'язки наймачів і власників, проведення приватизації і оформлення

права власності, використання одержаних коштів, утримання приватизаційних квартир, сплати податку на житло і соціальний захист насе-

лення при приватизації.

До об'єктів приватизації належать:

- 1) квартири в багатоквартирних будинках, що використовуються громадянами на умовах найму;
- 2) незаселені квартири, частини б удинків, одноквартирні будинки після закінчення їх будівництва, реконструкції, ремонту й поточного звільнення.

Не підлягають приватизації:

- 1) квартири-музеї;
- 2) квартири в будинках закритих військових поселень;
- 3) кімнати в гуртожитках;
- 4) квартири, віднесені у встановленому порядку до непридатних для мешкання;
- 5) службові квартири чи кімнати;
- 6) квартири, в яких мешкають два або більше наймачів, у разі відсутності згоди всіх на приватизацію займаної квартири.

Приватизація здійснюється через:

- 1) безоплатну передачу громадянам квартир (будинків) з розрахунку санітарної норми 21 кв. м. загальної площі на наймача і кожного

члена його сім'ї та додатково 10 кв. м. на сім'ю;

- 2) продаж надлишків загальної площі квартир (будинків) громадянам України, які мешкають в них або перебувають у черзі тих, що

потребують поліпшення житлових умов.

При здійсненні приватизації квартири (будинку) розрахунки проводяться залежно від кількості загальної жилої площі.

Наприклад, якщо

загальна площа квартири (будинку), що підлягає приватизації, відповідає встановленій нормі (21 кв. м. площі на одного проживаючого і

додатково 10 кв. м. на сім'ю), тоді зазначена квартира (будинок) передається наймачеві та членам його сім'ї безоплатно.

До членів сім'ї

наймача включаються лише громадяни, які постійно проживають у квартирі (будинку) разом з наймачем або за якими зберігається право на

житло. Якщо загальна площа квартири менша за площу, яку має право отримати сім'я наймача безоплатно, наймачеві й членам його сім'ї

видаються житлові чеки, сума яких визначається, виходячи з розміру недостатньої площі та відновної вартості одного квадратного метра.

Коли ж загальна площа квартири (будинку) перевищує площу, яку має право отримати сім'я наймача безоплатно, наймач здійснює доплату

цінними паперами, одержаними для приватизації державних підприємств чи землі, а в разі їх відсутності — грошима.

Сума доплат визнача-

ється добутком розміру надлишкової загальної площі на вартість одного квадратного метра.

Згідно із законом, за особами, які не виявили бажання приватизувати займане ними житло, зберігається чинний порядок одержання і

користування жилими приміщеннями на умовах найму. Громадяни, які не приватизували займаних ними квартир, мають право пересели-

тись у квартири меншої площі й одержати грошову компенсацію за різницю між загальною площею, займаної квартири і квартири, що на-

дається при переселенні.

Приватизація державного житлового фонду здійснюється уповноваженими на те органами, що створюються державними органами ви-

конавчої влади на місцях чи органами місцевого самоврядування, а також державними підприємствами, організаціями, установами у пов-

ному господарському віданні або оперативному управлінні яких перебуває державний житловий фонд.

За порушення вимог діючого законодавства щодо приватизації державного житлового фонду службові чи посадові особи та громадяни

(іноземці, особи без громадянства) несуть дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну чи кримінальну відповідальність.

Власник приватизованого житла має право розпорядитися квартирою (будинком) на свій розсуд: продати, подарувати, заповісти, здати в

оренду, обміняти, закласти, укласти інші угоди, не заборонені законом. Порядок здійснення цих прав власником житла регулюється циві-

льним законодавством України.

4. Договір житлового найму: поняття, відповідальність за його невиконання

Ст. 61 Житлового Кодексу України передбачає укладення договору найму жилого приміщення. Право користуватися житлом реалізу-

ється на підставі договору житлового найму.

Договір укладається письмово на підставі ордера між наймодавцем і наймачем (громадянином, на чие ім'я видано ордер). Типовий дого-

вір найму приміщення передбачає правила користування житлом, утримання жилого будинку і прибудинкової території.

Умови, що обмежують права наймача і членів його сім'ї врозріз із законом, вважаються недійсними.

Житловим кодексом України передбачено, що особи несуть кримінальну, адміністративну чи іншу юридичну відповідальність згідно із за-

коном, якщо вони винні:

1) у недотриманні встановленого терміну заселення жилих приміщень;

2) у порушенні правил користування жилими приміщеннями, санітарних правил утримання місць загального користування, викорис-

тання їх не за призначенням;

3) у порушенні правил експлуатації житла, безгосподарності в його утриманні;

4) у пошкодженні житла, устаткування та об'єктів благоустрою, а також у скоєнні інших правопорушень, передбачених чинним законодав-

ством.

5. Юридична відповідальність за порушення житлового законодавства

Житлове правопорушення — це протиправне, винне діяння деліктоздатної особи, що посягає на охоронювані законом житлові правовід-

носини, за що законодавством передбачається кримінальна, адміністративна, дисциплінарна, цивільно-правова і матеріальна відповідаль-

ність. Житловим кодексом України передбачено, що особи несуть кримінальну, адміністративну чи іншу юридичну відповідальність згідно із за-

коном, якщо вони винні:

1) у порушенні порядку прийняття і зняття з обліку тих, що потребують житла, порядку надання житла;

2) в недотриманні встановленого терміну заселення жилих приміщень;

3) у порушенні правил користування жилими приміщеннями, санітарних правил утримання місць загального користування, ви-

користання їх не за призначенням;

4) у порушенні правил експлуатації житла, безгосподарності при його утриманні;

5) в пошкодженні житла, устаткування і об'єктів благоустрою, та у вчиненні інших правопорушень, передбачених чинним зако-

нодавством.

Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) вміщує окремі статті в гл. 8 (ст. 97) і в гл. 11

«Адміністративні правопору-

шення в галузі житлових прав громадян, житлово-комунального господарства та благоустрою».

У ст. 97 (КупАП) закріплюється норма, що передбачає адміністративну відповідальність за самовільне будівництво будинків або споруд, а також самовільну зміну архітектурного вигляду будинків або споруд під час їх експлуатації. За такі дії на громадян накладається адміністративний штраф у розмірі від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів, а на посадових осіб — від дев'яти до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

У главі одинадцятій вміщуються наступні склади адміністративних правопорушень:

- 1) порушення порядку взяття на облік та строків заселення жилих будинків і жилих приміщень;
- 2) порушення правил користування жилими приміщеннями і жилими будинками;
- 3) самоправне заняття жилого приміщення;
- 4) порушення правил благоустрою територій міст та інших населених пунктів;
- 5) знищення або пошкодження зелених насаджень або інших об'єктів озеленення населених пунктів;
- 6) порушення правил тримання собак і котів.

Кримінальна відповідальність за порушення житлового законодавства передбачена за склади злочинів, що закріплені Кримінальним

Кодексом України:

- 1) зловживання опікунськими правами і залишення підопічних дітей без нагляду;
- 2) порушення недоторканності житла;
- 3) ті самі дії, вчинені службовою особою, або з застосуванням насильства чи погрози його застосування караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років;
- 4) самоуправство.

Підприємства, установи, організації і громадяни, що завдали шкоди жилим будинкам, жилим приміщенням, інженерному обладнанню,

об'єктам благоустрою і зеленим насадженням на прибудинковій території, зобов'язані відшкодувати завдану шкоду (ст. 190 ч. 1 ЖК України).

Мається на увазі цивільно-правова відповідальність за завдану шкоду за нормами цивільного законодавства.

Посадові особи та інші

працівники, з вина яких підприємства, установи, організації понесли втрати, несуть відповідальність у дисциплінарному порядку і матеріальну відповідальність.

Лекція 9 **на тему „Основи сімейного права України”** **План лекції**

1. Сімейне право України: поняття та предмет правового регулювання.
2. Сім'я за сімейним законодавством.
3. Шлюб за сімейним законодавством.
4. Права та обов'язки подружжя.
5. Права й обов'язки матері, батька і дитини.

1. Сімейне право України: поняття і предмет правового регулювання

Сімейне право — це сукупність правових норм і принципів, які регулюють та охороняють особисті й пов'язані з ними майнові відносини

фізичних осіб, що виникають із шлюбу й належності до сім'ї. Це право регулює відносини між подружжям щодо порядку укладення шлюбу,

особистих і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу, відносин між батьками й дітьми, іншими родичами, регулює і

охороняє відносини усиновлення (удочеріння), опіки й піклування тощо.

Можна стверджувати, що сімейне право є самостійною галуззю права, яка відокремилася від цивільного:

1) сімейно-правові відносини характеризуються власними джерелами виникнення. Якщо цивільні правовідносини виникають, як пра-

вило, з договорів, то шлюбно-сімейні — із спорідненості, шлюбу, усиновлення і всі майнові відносини впливають з особистих. Ці правовід-

носини пов'язують не сторонніх, а близьких осіб - родичів, подружжя;

2) у першу чергу, сімейні правовідносини - це особисті немайнові відносини;

3) сімейні права й обов'язки не можна відчужувати, передавати, купувати, продавати чи дарувати;

4) сімейні відносини в Україні в багатьох випадках регулюються нормами моралі, а не тільки правовими нормами, і це є характерним

тільки для сімейного права.

Основними джерелами сімейного права є Конституція України, Сімейний кодекс та інші нормативно-правові акти України. Так, Конституція України проголошує: «Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі і сім'ї» (ст. 51).

Регулювання сімейних відносин здійснюється з метою зміцнення сім'ї як соціального інституту.

Сімейний кодекс України складається з двох частин - загальної та особливої. Загальна частина містить норми, що поширюються на всі сімейно-правові відносини. Особлива частина — це сукупність норм і принципів, кожен з яких регулює та охороняє окремий різновид сімейних відносин.

Сімейні відносини можуть бути врегульовані також за домовленістю (договором) між їх учасниками, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам Сімейного кодексу, інших законів України та моральним засадам суспільства.

Система сучасного сімейного права — це його внутрішня структурна організація, елементами якої є сімейні норми, принципи й інститути.

Сімейна норма — це одиничне, формально-визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що регулює та охороняє сімейні відносини. Сімейні принципи — це основні засади, керівні ідеї, відповідно до яких здійснюються сімейно-правове регулювання та охорона сімейно-правових відносин одношлюбності, свободи і добровільності при укладанні й розірванні шлюбу, рівності чоловіка і жінки в особистих та майнових правах, моральної та матеріальної підтримки членів сім'ї. Сімейний інститут — це сукупність сімейних норм і принципів, що регулюють та охороняють однорідні сімейні відносини шлюбу, прав та обов'язків подружжя, батьків та дітей, усиновлення, опіки та піклування, реєстрації актів цивільного стану.

На ґрунті сімейних норм і принципів виникають сімейні правовідносини - суспільні, правові відносини, що врегульовані й охороняються

нормами та принципами сімейного права, учасники яких наділяються взаємними сімейними правами та обов'язками.

Для сімейних правовідносин притаманними є наступні ознаки:

- 1) специфічний суб'єктивний склад;
- 2) тривалий характер;
- 3) невідчужуваність прав і обов'язків;
- 4) наявність сімейних прав і обов'язків.

Сімейний кодекс встановлює такий перелік суб'єктів сімейних правовідносин:

- 1) подружжя;
- 2) батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені;
- 3) баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки;
- 4) рідні брати, рідні сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок.

Об'єктами сімейних правовідносин можуть бути:

- 1) майнові блага (речі);
- 2) особисті немайнові блага;
- 3) дії, в тому числі послуги.

Суб'єктивне сімейне право — це міра можливої (дозволеної) поведінки суб'єкта сімейних відносин. Юридичний обов'язок — це міра необхідної поведінки суб'єкта сімейних відносин.

2. Сім'я за сімейним законодавством

Сім'я в соціальному розумінні - це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої зв'язані спільністю

побуту, взаємною матеріальною і моральною відповідальністю та взаємодопомогою. Сім'я є первинним і основним осередком суспільства,

її складають особи, які спільно проживають, зв'язані спільним побутом, мають взаємні права і обов'язки.

Правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, а малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти

років. Неповнолітньою визнається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого пра-

ва чи інтересу

Особа має також право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування.

3. Шлюб за сімейним законодавством

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

Проживання однією

сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав і обов'язків подружжя.

Ознаками шлюбу є:

- 1) добровільність, тобто наявність добровільної згоди обох із подружжя;
- 2) досягнення шлюбного віку жінкою та чоловіком, які беруть шлюб;
- 3) реєстрація шлюбу у встановленому законом порядку органом, визначеним Сімейним кодексом;
- 4) спрямованість на утворення особистого сімейного союзу чоловіка та жінки.

Шлюбний вік для жінки встановлюється у сімнадцять, а для чоловіка — у вісімнадцять років (на день реєстрації шлюбу).

Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати тільки в одному шлюбі, тобто вони мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього.

У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, а саме:

- 1) рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. Повнорідними є брати і сестри, які мають спільних батьків, неповнорідними - які

мають спільну матір або спільного батька;

- 2) двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця;

- 3) усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором,

особисто.

Особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, повинні повідомити одна одну про стан свого здоров'я.

Шлюб реєструється по закінченні одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу.

Наречені мають право обрати прізвище.

Недійсним є шлюб, зареєстрований:

- 1) з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі;
- 2) між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою;
- 3) з особою, яка визнана недієздатною.

Шлюб, зареєстрований за відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним.

4. Права і обов'язки подружжя

Шлюб зумовлює існування особистих немайнових та майнових прав і обов'язків подружжя.

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто.

Особистою приватною власністю дружини та чоловіка є також речі індивідуального користування, в тому числі коштовності, навіть у разі,

якщо вони були придбані на спільні кошти подружжя, а також премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги, тощо.

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності.

Особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, а також подружжям може бути укладено шлюбний договір. Він регулює майнові від-

носини між подружжям, визначає їхні майнові права і обов'язки. Шлюбний договір не може регулювати особисті відносини подружжя, а та-

кож особисті відносини між ними й дітьми. Шлюбний договір укладається у письмовій формі і нотаріально засвідчується.

Кожен із подружжя має право на припинення шлюбу. Переважно шлюб припиняється внаслідок смерті одного з подружжя або оголо-

шення його померлим. За життя подружжя шлюб припиняється внаслідок його розірвання. Розірвання відбувається за спільною заявою

подружжя чи одного з них на підставі постанови державного органу реєстрації актів цивільного стану або за спільною заявою подружжя чи

позовом одного з подружжя на підставі рішення суду. У разі розірвання шлюбу державним органом реєстрації актів цивільного стану шлюб

припиняється у день винесення ним відповідної постанови, а якщо судом - шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду про

розірвання шлюбу. Розірвання шлюбу, здійснене за рішенням суду, має бути зареєстроване в державному органі реєстрації актів цивільно-

го стану.

5. Права і обов'язки матері, батька й дитини

Права й обов'язки матері, батька і дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів

цивільного стану. Дитина, яка зачата і (або) народжена у шлюбі, походить від подружжя. Це визначається на підставі Свідоцтва про шлюб і документа закладу охорони здоров'я про народження дружиною дитини. Мати та батько мають рівні права і обов'язки щодо дитини незалежно від того, чи перебували вони в шлюбі між собою. Якщо мати й батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Батьки мають право: особисто виховувати дитину, залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним і юридичним особам, обирати форми й методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства, на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, на звернення до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники. Дитина має право: звертатися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування і громадських організацій, звертатися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років. Мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування. Місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків, а після досягнення нею десяти років — за спільною згодою батьків і самої дитини. Повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, виявляти турботу про них і надавати їм допомогу. Батьки й діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності. Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття. Батьки зобов'язані утримувати своїх повнолітніх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. Дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги.

Лекція 10 на тему „Основи кримінального права України” План лекції

1. Основні поняття і система кримінального права України. Функції і принципи кримінального права.
  2. Характеристика Кримінального кодексу України. Структура кримінального-правової норми.
  3. Кримінальна відповідальність та її підстави. Поняття кримінальної відповідальності.
  4. Поняття злочину та його ознаки.
  5. Поняття складу злочину. Ознаки складу злочину. Поняття кваліфікації злочинів.
  6. Стадії злочину.
  7. Співучасть у злочині. Види співучасників. Види злочинних груп. особливості кримінальної відповідальності при співучасті.
  8. Добровільна відмова від вчинення злочину. Особливості кримінальної відповідальності при добровільній відмові від вчинення злочину.
  9. Кримінальне покарання. Поняття та ознака. Система кримінальних покарань.
  10. Особливості кримінальної відповідальності й покарання неповнолітніх. Вік кримінальної відповідальності та злочини, за які встановлена кримінальна відповідальність неповнолітніх.
1. Основні поняття і система кримінального права України. Функції і принципи кримінального права
Теорія кримінального права – це вчення про злочин, вчення про склад злочину, вчення про покарання, вчення про кримінальну відповідальність за конкретні злочини тощо.
Кримінальні закони видаються тільки Верховною Радою України. Ніякі інші державні органи або посадові особи не правомочні видавати норми кримінального права.
Кримінальне право має властивий тільки йому предмет і ме тод правового регулювання — це метод правової охорони суспільних цінностей і відносин.
Злочин і покарання — дві головні інституції кримінального права.

Кримінальне право має загальнообов'язкову нормативність, формальну визначеність і державну забезпеченість, а також властиві йому предмет і метод правового регулювання.

Кримінальне право як галузь права являє собою сукупність (систему) юридичних норм, прийнятих Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Основна функція кримінального права — охоронна. Воно охороняє відносини, що регулюються або виникають в інших галузях права.

Кримінальному праву властива також регулятивна функція, яка полягає в тому, що спеціальні норми кримінального права дозволяють державним органам не притягати особу до відповідальності або до виконання покарання, забороняючи їй вчинювати суспільно небезпечні дії (бездіяльність), у той самий час вимагають правомірної поведінки після вчинення злочину. Норми кримінального права зокрема регулюють поведінку людини у ризикованих ситуаціях (необхідна оборона) що виключає відповідальність при правомірному захисті від злочинного посягання, звільнення від кримінальної відповідальності, погашення і зняття судимості.

Кримінальне право виконує запобіжну функцію, про що свідчить недопущення порушення кримінально-правових норм свідомими громадянами.

Кримінальному праву притаманний принцип особистої відповідальності. Суб'єктом злочину, тобто особою, яка може нести кримінальну відповідальність, є лише фізична особа, яка обов'язково є осудною.

Покарання має персональний, особистий характер і може застосовуватися тільки до конкретної особи, яка визнана судом винною у вчиненні злочину.

Важливим принципом кримінального права є також принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності й покарання. Кримінальна відповідальність і призначення покарання максимально конкретизовані й індивідуалізовані, виходячи з конкретних обставин вчиненого злочину з урахуванням особи винного.

2. Характеристика Кримінального кодексу України. Структура кримінального-правової норми

Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. був прийнятий новий Кримінальний кодекс України, що набрав чинності з 1 вересня 2001 р.

Концептуальними положеннями Кримінального кодексу є:

- 1) кримінально-правова охорона основ національної безпеки України, особи, її прав і свобод, власності й правового порядку від злочинних посягань;
- 2) закріплення єдності законодавчого встановлення кримінальної відповідальності (такі норми зосереджуються лише в Кримінальному Кодексі);
- 3) встановлення юридичного складу злочину в діях особи, що фіксується в кримінально-правовій нормі;
- 4) закріплення особистої і винної відповідальності;
- 5) посилення відповідальності за вчинення тяжких і особливо тяжких злочинів і посилення боротьби з організованою злочинністю;
- 6) урізноманітнення кримінально-правового впливу, що сприяє справедливості кари залежно від тяжкості вчиненого злочину й особи засудженого;
- 7) істотне зниження санкцій порівняно зі старим Кримінальним кодексом;
- 8) можливість звільнення від кримінальної відповідальності (при дієвому каятті, примиренні з потерпілим у справах про злочини невеликої тяжкості тощо), а також звільнення від покарання (наприклад, з певними випробуваннями, при умовно-достроковому звільненні тощо);
- 9) відмова від покарання у вигляді смертної кари і заміна її довічним позбавленням волі;
- 10) заохочення позитивної посткримінальної поведінки (наприклад, звільнення від відповідальності учасника організованої групи, який повідомив в органи влади про діяльність цієї групи і сприяв її розкриттю тощо);
- 11) пом'якшення відповідальності неповнолітніх порівняно з дорослими злочинцями.

Кримінальний кодекс України поділено на Загальну й Особливу частини. Загальна частина передбачає кримінально-правові норми загального характеру, в яких відображаються підстави кримінальної відповідальності, чинність закону в часі й просторі, поняття злочину та його види, співучасть у злочині, повторність і рецидив злочинів тощо. Особлива частина передбачає конкретизовані норми про відпові-

дальність за окремі злочини й зазначені покарання щодо осіб, які їх вчинили.

Загальна частина чинного Кримінального кодексу України складається з 15 розділів: «Загальні положення», «Закон про кримінальну відповідальність», «Злочини, його види та стадії», «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт злочину)», «Вина та її форми», «Співучасть у злочині», «Повторність, сукупність і рецидив злочинів», «Обставини, що виключають злочинність діяння», «Звільнення від кримінальної відповідальності», «Покарання та його види», «Призначення покарання», «Звільнення від покарання та його відбування», «Судимість», «Примусові заходи медичного характеру та примусове лікування», «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх».

Особлива частина включає 20 розділів, систематизованих за групами охоронюваних споріднених суспільних відносин:

- 1) кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України;
- 2) кримінальна відповідальність за злочини проти життя і здоров'я особи;
- 3) протиправні діяння, що посягають на права, свободи й інтереси особи в сфері статевого життя - статеву свободу та статеву недоторканність;
- 4) протиправні діяння, що посягають на гарантовані Конституцією України свободу здійснення політичних, трудових, житлових, авторських прав, права на освіту, безоплатну медичну допомогу та інші особисті права людини і громадянина;
- 5) злочини проти власності — протиправні діяння, що вчинюються, як правило, з корисливих мотивів і порушують право власності (володіння, користування та розпорядження майном) та спричиняють майнову шкоду приватній особі, колективу або державі.

Норми Особливої частини встановлюють кримінальну відповідальність за окремі види злочинів, тому їхня структура однорідна і склада-

ється, як правило, з двох елементів — диспозиції і санкції.

Диспозицією називається частина норми Особливої частини, в якій визначається зміст (юридичний склад) злочинного діяння. За вчинення злочин у законі залежно від його суспільної небезпечності встановлено певну санкцію. У санкції визначаються вид і розмір покарання.

За видом і розміром покарання можна встановити, якої тяжкості злочин вчинено — особливо тяжкий, тяжкий чи середньої або невеликої тяжкості (ст. 12 КК).

У Кримінальному кодексі України застосовуються відносно-визначені й альтернативні санкції. Відносно-визначеною є санкція, що має

один вид покарання і вказує його нижчу й вищу межі. Розрізняють два види відносно-визначених санкцій:

- 1) з нижчою (мінімумом) і вищою (максимумом) межами покарання (на строк «від» і «до»);
- 2) максимумом покарання (на строк «до»).

Альтернативною є санкція, в якій міститься вказівка на два або кілька видів покарань, з яких суд обирає лише одне.

Значна частина сан-

кцій у чинному Кримінальному кодексі України є альтернативними.

3. Кримінальна відповідальність і її підстави. Поняття кримінальної відповідальності

Кримінальна відповідальність - це один з видів юридичної відповідальності. Вона є відповідальністю ретроспективною, тобто відповід-

ною реакцією держави на вчинене в минулому порушення права. Її можна визначити як право держави обмежувати права і свободи люди-

ни. Кримінальна відповідальність характеризується тим, що:

- 1) органи правосуддя мають визнати особу винною у вчиненні злочину, як наслідок — цю особу примушують виконувати негативну правову роль у суспільстві й державі;
- 2) державна оцінка вчиненого злочину має вираження в осуді злочинця та його діяння в обвинувальному вирокі суду;
- 3) вид і міра обмежень особистого (наприклад, позбавлення волі), майнового (наприклад, стягнення штрафу) або іншого характеру (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади) обирається за встановленими межами відповідальності за вчинений злочин;
- 4) особа відповідає тільки за реальне вчинення злочину, за який встановлена відповідальність у кримінальному законі.

Кримінальна відповідальність — це особлива правова роль особи (власне її обов'язок) при вчиненні злочину отримати державний осуд, а також обмеження особистого, майнового чи іншого характеру, що визначається обвинувальним вироком суду. Ніхто не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за один злочин більше одного разу. Це положення відповідає ч. 1 ст.

61 Конституції України.

4. Поняття злочину та його ознаки

У кримінальному праві поняття злочину, є фундаментальною категорією, оскільки вчення про нього лежить в основі всіх кримінально-правових норм.

Частина 1 ст. 11 КК передбачає: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність),

вчинене суб'єктом злочину». У ч. 2 зазначеної статті закріплені три ознаки злочину:

- 1) суспільна небезпечність діяння;
- 2) винність особи;
- 3) передбаченість діяння в законі про кримінальну відповідальність

Перші дві ознаки — суспільна небезпечність і винність — є матеріальними, що розкривають соціально-психологічну природу

злочину, третя — формальна, що відбиває юридичну природу злочину, тобто його протиправність.

Суспільна небезпечність злочину полягає в тому, що при цьому завдається шкода відносинам, які охороняються кримінальним законом,

або міститься реальна небезпека заподіяння такої шкоди.

Кримінальна відповідальність настає тільки за наявності вини, за якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути

піддана кримінальному покаранню, доки її вини не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Протиправність — це формальна ознака злочину. Вона означає обов'язкову наявність його в кримінальному законі на момент вчинення злочину.

Одним з елементів протиправності є караність злочину. Караність злочину впливає із суспільної небезпечності й протиправності діяння.

Діяння є кримінально караним тому, що воно суспільно небезпечне і передбачене кримінальним законом саме як злочин.

5. Поняття складу злочину. Ознаки складу злочину. Поняття кваліфікації злочинів

Законодавець виділяє з усієї сукупності ознак протиправної поведінки лише ті, які характеризують той чи інший злочин, найбільш значу-

щі, типові, що однаково притаманні всім злочинам даного виду (усім крадіжкам, пограбуванням, хуліганствам тощо). У новому Кримінальному кодексі міститься 702 склади злочинів.

Об'єкт злочину відображає те, на що завжди посягає злочин, чому або кому він заподіює певну шкоду.

Об'єктивна сторона — це зовнішня сторона діяння. Вона виражається в дії чи бездіяльності, якою заподіюється шкода чи створюється

загроза заподіяння шкоди суспільним відносинам.

Суб'єкт злочину — це фізична особа, яка вчиняє злочин. Відповідно до ст. 18 КК суб'єктом злочину є фізична особа, яка вчинила злочин

у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність.

Юридичні особи (підприємства, організації, установи, політичні партії, громадські організації і т. ін.) не можуть бути суб'єктами злочинів.

Кримінальна відповідальність, за загальним правилом, настає з 16 років (ч. 1 ст. 22), а за окремі злочини, перелік яких наведений у ч. 2

ст. 22 (наприклад, убивство, розбій, зґвалтування), відповідальність встановлюється з чотирнадцяти років.

Суб'єктивна сторона — це внутрішня сторона злочину, яка охоплює психічні процеси, свідомість, волю особи в момент вчинення злочи-

ну. Ознаками суб'єктивної сторони є вина, мотив і мета злочину. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони будь-якого складу злочину є

вина особи. Вина — це психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності й наслідків вчинку, виражене у формі умислу чи не-обережності (ст. 23 КК).

Кримінальний кодекс України передбачає умисел і два його види — прямий і непрямий (ст. 24 КК). При прямому умислі особа усвідомлює

суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачає його суспільно небезпечні наслідки і бажає їх настання.

Наприклад, ухиляючись від призову на строкову військового службу (ст. 335 КК) особа знає про призов, але не бажає виконувати свій конститу-

ційний обов'язок. При непрямому умислі особа усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння (дії чи бездіяльності), передбачає

його суспільно небезпечні наслідки. Вона прямо не бажає, але допускає настання цих наслідків.

Кримінальна відповідальність можлива й за необережне вчинення протиправної дії або бездіяльності. Зміст необережності (ст. 25 КК)

включає її два види: злочинну самовпевненість і злочинну недбалість.

Злочинна самовпевненість полягає у специфічному ставленні суб'єкта злочину до суспільно небезпечних наслідків діяння у вигляді передбачення нею їх настання, але легковажного розраховування на їх відвернення. Злочинна недбалість має місце тоді, коли особа взагалі не передбачає навіть можливості настання суспільно небезпечних наслідків, але внаслідок обставин повинна була їх передбачити.

6. Стадії злочину

Стадії вчинення злочину - це певні етапи його здійснення, які істотно різняться між собою ступенем реалізації злочинного наміру, харак-

тером діяння (дії або бездіяльності) та моментом закінчення.

У Кримінальному кодексі України визнаються злочинними і караними три стадії вчинення злочину:

- 1) готування до злочину;
- 2) замах на злочин, що разом із готуванням до злочину становить незакінчений злочин;
- 3) закінчений злочин.

Замах на злочин має місце тоді, коли:

- 4) вчинено діяння, безпосередньо спрямоване на вчинення певного злочину;
- 5) злочин не доведений до кінця;
- 6) причини закінчення злочину не залежать від волі винного.

7. Співучасть у злочині. Види співучасників. Види злочинних груп. Особливість кримінальної відповідальності при співучасті

Співучасть у злочині визнається умисна спільна участь кількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину (ст. 26 КК).

При співучасті

об'єднуються кілька осіб і вчиняють злочин спільно і навмисно.

Розрізняють такі види співучасників: виконавець (співвиконавець), організатор, підбурювач, пособник (ст. 27 КК).

Виконавцем (співвиконавцем) вважається особа, яка безпосередньо або шляхом використання інших осіб, що не є суб'єктами злочину, вчинила конкретний злочин.

Організатором визнається особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням (ч. 3 ст. 27 КК).

Підбурювачем вважається особа, яка схилила іншого співучасника до вчинення злочину. Способи підбурювання можуть бути різні (умо-

влення, підкуп, погрози, примус або інші подібні дії, наприклад вказівки, наказ тощо), але їх об'єднує те, що в результаті в інших співучас-

ників виникає бажання, рішучість учинити злочин.

Пособником визнається особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню злочину іншими співучасниками.

У кримінальному праві розрізняють просту і складну форми співучасті, під якими розуміють об'єднання співучасників за виконуваними ролями і за стійкістю зв'язків між ними.

Проста співучасть (співвиконавство, співвинність) має місце там, де всі співучасники є виконавцями злочину і, отже, всі вони виконують однорідну роль.

При складній співучасті (співучасті з розподілом ролей) співучасники виконують різні ролі.

За стійкістю зв'язків, а також стійкістю умислу розрізняють вчинення злочину різними злочинними групами:

- 1) групою осіб;
- 2) групою осіб за попередньою змовою;
- 3) організованою групою;
- 4) злочинною організацією.

Вчинення злочину організованою групою можливе тоді, коли в його готуванні або вчиненні брали участь три і більше осіб, які раніше зор-

ганізувалися у стійке об'єднання саме для вчинення злочину або злочинів.

8. Добровільна відмова від вчинення злочину. Особливість кримінальної відповідальності при добровільній відмові від вчинення злочину

Добровільною відмовою вважається остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, якщо

при цьому вона усвідомлювала можливість доведення злочину до кінця (ч. 1. ст. 17 КК). При закінченому злочині добровільної відмови бути

не може. Якщо особа відмовилася добровільно від доведення злочину до кінця, то вона може бути притягнута до кримінальної відповідаль-

ності лише за умови, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого злочину (ч. 2 ст. 17 КК).

Поняття добровільної відмови складається з таких ознак:

1) остаточне припинення особою готування до злочину;

2) відмова від вчинення злочину з волі самої особи;

3) розуміння особою можливості доведення злочину до кінця.

9. Кримінальне покарання. Поняття і ознака. Система кримінальних покарань

Кримінальне покарання є необхідним засобом охорони держави, суспільства і безпеки особи від злочинів. У боротьбі зі злочинністю

кримінальне покарання має кілька функцій:

1) воно є формою державного правомірного примусу, загроза застосування якого стримує правопорушників;

2) реальне виконання кримінального покарання, впровадження конкретних правообмежувальних процедур до винних осіб чи-

нить сильний вплив як на самого винного, так і на його оточення.

Покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і

полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (ч. 1 ст. 50 КК). Покарання є своєрідним мотиватором законслух-

няної поведінки. Застосування покарання є одним із завершальних етапів кримінальної відповідальності, юридичним наслідком злочину.

Покарання має публічний характер і може бути застосоване тільки за вироком суду від імені держави.

Система покарань містить такі їхні види:

1) штраф;

2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;

3) позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю;

4) громадські роботи;

5) виправні роботи;

6) службові обмеження для військовослужбовців;

7) конфіскація майна;

8) арешт;

9) обмеження волі;

10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;

11) позбавлення волі на певний строк;

12) довічне позбавлення волі.

Отже в КК України (ст. 51) передбачено 12 видів покарань.

За порядком призначення покарання поділяються на три групи:

1) основні покарання;

2) додаткові покарання;

3) покарання, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові (ст. 52 КК).

До основних покарань відносять:

1) громадські роботи (ст. 56 КК) — встановлюються на строк від 60 до 240 годин і відбуваються не більш як чотири години на день;

2) виправні роботи (ст. 57 КК) — призначаються на строк від шести місяців до двох років і обов'язково супроводжуються відра-

хуванням із суми заробітку засудженого в доход держави в межах від 10 до 20 відсотків заробітку засудженого;

3) службові обмеження для військовослужбовців (ст. 58 КК) — встановлюються на строк від шести місяців до двох років із відра-

хуванням у доход держави від 10 до 20 відсотків грошового забезпечення, одержаного засудженим;

4) арешт (ст. 60) на строк від одного до шести місяців;

5) обмеження волі (ст. 61) на строк від одного до п'яти років з утриманням в кримінально-виконавчих установах відкритого типу

без ізоляції від суспільства з обов'язковим залученням до праці;

6) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62) від шести місяців до двох років;

7) позбавлення волі на певний строк (ст. 63) — на строк від одного до п'ятнадцяти років і відбувається в кримінально-ви-

конавчих установах;

8) довічне позбавлення волі (ст. 64) — воно замінило смертну кару актом помилування, довічне позбавлення волі може

бути

замінене позбавленням волі на строк не менше 25 років (ст. 87).

До додаткових покарань відносять:

1) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу (ст. 54) — безстрокове;

2) конфіскацію майна (ст. 59) — призначається лише у випадках, прямо передбачених у санкціях статті за тяжкі й особливо тяж-

кі корисливі злочини.

Покараннями, що можуть призначатися і як основні, і як додаткові є:

1) штраф (ст. 53) — встановлюється у межах від 30 до 1000 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Неоподатковуваний мінімум

доходу громадян дорівнює 17 грн., в окремих випадках може бути встановлений більший розмір штрафу;

2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (ст. 55) - на строк від двох до п'яти років як основне і від

одного до трьох років як додаткове покарання.

Призначення покарання здійснюється судом за певними критеріями:

1) покарання призначається в межах санкції статті;

2) суд повинен врахувати положення Загальної частини Кримінального Кодексу України (ступінь і характер вини тощо);

3) суд повинен особливо врахувати ступінь тяжкості злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують або

обтяжують по-

карання.

10. Особливості кримінальної відповідальності і покарання неповнолітніх. Вік кримінальної відповідальності та злочи-

ни, за які встановлена кримінальна відповідальність неповнолітніх

Неповнолітні за кримінальним законом отримують особливий правовий статус. По-перше, кримінальній відповідальності

підлягають ті

неповнолітні, яким до вчинення злочину виповнилося шістнадцять років. По-друге, у віці від чотирнадцяти до

шістнадцяти років підлягають

кримінальній відповідальності не всі особи, що вчинили злочини, а лише ті, які вчинили найнебезпечніші злочини:

1) проти життя і здоров'я особи - умисне вбивство (статті 115- 117 КК), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121),

умисне се-

редньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122);

2) проти статевої свободи й статевої недоторканості особи — зґвалтування (ст. 152), насильницьке задоволення статевої

при-

страсті неприродним способом (ст. 153);

3) проти основ національної безпеки, зокрема, посягання на державного чи громадського діяча (ст. 112), диверсію (ст.

113);

4) проти волі, честі й гідності особи. Наприклад захоплення заручників (ст. 147);

5) проти власності — крадіжку (ст. 185), пограбування (ст. 186), розбій (ст. 187), вимагання (ст. 189), умисне знищення

або

пошкодження майна (ч. 2 ст. 194);

6) проти громадської безпеки — бандитизм (ст. 257), терористичний акт (ст. 258);

7) дії, передбачені частинами 1 і 3 ст. 262 з викрадення, привласнення, вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів,

ви-

бухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим

становищем у

складі організованої групи чи вимагання цих предметів поєднане з насильством, небезпечним для життя;

8) проти безпеки руху та експлуатації транспорту — пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277),

угон або

захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна (ст. 278), незаконне заволодіння

транспортним засобом

(частини 2 і 3 ст. 289);

9) проти громадського порядку й моральності — хуліганство (ст. 296);

10) злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів — викрадення,

привласнен-

ня, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або

зловживання слу-

жбовим становищем;

11) злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян —

посягання

на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з

охорони громадського

порядку і державного кордону або військовослужбовця (ст. 348), погрозу або насильство щодо працівника

правоохоронного органу, пов'я-

зані із заподіянням йому або близьким родичам тяжкого тілесного ушкодження (ч. 3 ст. 345), погрозу або насильство

щодо державного чи

громадського діяча, що призвело до спричинення йому тяжких тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 346), небезпечні дії (підпал,

вибух тощо), що

спрямовані на знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу (ч. 2 ст. 347), захоплення

представника влади або

працівника правоохоронного органу як заручника (ст. 349), умисне нанесення побоїв або заподіяння легкого чи середньої

тяжкості тілесного

ушкодження, тяжкого тілесного ушкодження службовій особі або громадянину, який виконує громадський обов'язок, або їхнім близьким

(частини 2 і 3 ст. 350), умисне знищення або пошкодження майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок

шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом (ч. 2 ст. 252);

12) злочини проти правосуддя, зокрема посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльніс-

тю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової до-

помоги (статті 379, 400), погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, захисника чи представника особи (час-

тини 2 і 3 ст. 377, частини 2 і 3 ст. 398), умисне знищення шляхом підпалу, вибуху або іншим загально-небезпечним способом майна судді,

народного засідателя чи присяжного, захисника чи представника особи (ч. 2 ст. 378, частини 2 та 3 ст. 399);

13) злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку — посягання на життя представника іноземної держави (ст.

443).

Санкції за їх вчинення є досить диференційованими, зокрема серед злочинів, що належать до середньої тяжкості, санкції складають від

2 до 5 років, серед тяжких злочинів вони є досить великими і коливаються у межах від 5 до 10 років, особливо тяжких злочинів — від 10

років позбавлення волі.

Вчинення злочину в неповнолітньому віці є обставиною, що пом'якшує покарання. Ця норма кримінального права свідчить про намір за-

конодавець пом'якшити відповідальність неповнолітніх порівняно з дорослими правопорушниками. До неповнолітніх, які вчинили злочин

поряд із загальними підставами кримінальної відповідальності, передбачено певні особливості кримінальної відповідальності та покарання.

Усі ці особливості вміщені в окремому розділі Кримінального кодексу України і стосуються:

1) звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97, ч. 2 ст. 106);

2) видів і призначення покарання (статті 98—103);

3) звільнення від покарання та його відбування (статті 104—107);

4) погашення і зняття судимості (ст. 108).

У КК України передбачено два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності:

1) звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97);

2) звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106).

До примусових заходів виховного характеру належать:

1) застереження;

2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;

3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, або під нагляд педагогічного чи трудового колективу .

за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;

4) покладення на неповнолітнього, який досяг 15-річного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування за-

подіяних майнових збитків;

5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на

строк, що не перевищує трьох років.

Звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строку давності. Стаття 106 КК України передбачає

особливості звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строку давності притягнення до такої відпо-

відальності. Загальні підстави застосування інституту давності притягнення до кримінальної відповідальності передбачені в ст. 49 (закін-

чення передбачених законом строків після вчинення злочинів і до набрання вироком законної сили, невчинення під час цих строків нового

злочину, відсутність ухилення від слідства або суду).

Застосовуючи давність, суд повинен врахувати всі особливості щодо неповнолітніх. У КК України (ч. 2 ст. 106)

передбачено такі строки давності:

1) два роки — у разі вчинення злочину невеликої тяжкості;

2) п'ять років — у разі вчинення злочину середньої тяжкості;

3) сім років — у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

У Кримінальному кодексі України наведено вичерпний перелік тих покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього, а саме:

- 1) штраф (ст. 99) — встановлюється в межах до 500 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і застосовується тільки до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення;
  - 2) громадські роботи (ч. 1 ст. 100) — на строк від 11 до 20 годин, полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час тривалістю не більше двох годин на день;
  - 3) виправні роботи (ч. 2 ст. 100) — на строк від двох місяців до одного року з відрахуванням у дохід держави в межах від п'яти до десяти відсотків заробітку;
  - 4) арешт (ст. 101) — тримання в умовах ізоляції на строк від 15 до 45 діб;
  - 5) позбавлення волі на певний строк (ст. 102) — призначається на строк не більше 10 років, а за особливо тяжкий злочин — на строк до 15 років. При цьому позбавлення волі не може бути призначене неповнолітньому, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості.
- Залежно від тяжкості злочину, за який засуджено неповнолітнього, позбавлення волі може бути призначене (ч. 3 ст. 102):
- 1) за вчинений повторно злочин невеликої тяжкості — на строк не більше двох років;
  - 2) за злочин середньої тяжкості — на строк не більше чотирьох років;
  - 3) за тяжкий злочин — на строк не більше семи років;
  - 4) за особливо тяжкий злочин — на строк не більше десяти років;
  - 5) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, — на строк до 15 років.
- Неповнолітні, засуджені до позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах, максимально для них пристосованих.
- Особливим є порядок призначення покарання неповнолітнім. Суд, призначаючи покарання неповнолітньому, повинен враховувати умови його життя і виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. Судова практика йде частіше шляхом застосування до неповнолітніх пільгових інститутів кримінального права, наприклад призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК).

Лекція 11 на тему „Основи земельного права України” План лекції

1. Загальна характеристика земельного права. Поняття, відносини та предмет правового регулювання.
  2. Види земель та їх правовий статус.
  3. Права й форми власності на землю.
  4. Приватизація землі.
  5. Відповідальність за порушення земельного законодавства
1. Загальна характеристика земельного права. Поняття, відносини і предмет правового регулювання
- Земельне право — це галузь права, що регулює земельні відносини з метою забезпечення раціонального використання земель, створення умов для підвищення ефективності цього процесу, охорони прав організацій і громадян як землевласників і землекористувачів. Земельні відносини — це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Суб'єктами земельних відносин є громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування і органи державної влади. Об'єктами земельних відносин є землі в межах території України, земельні ділянки й права на них, у тому числі на земельні частки.
- Предметом правового регулювання земельного права є відносини з володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами, а також їх охорони і раціонального використання.
- Головними джерелами земельного права є Конституція України, Земельний кодекс України, прийнятий 25 жовтня 2001 р., набрав чинності з 1 січня 2002 р.
- До повноважень Верховної Ради України в галузі земельного права відносять:
- 1) прийняття законів у галузі регулювання земельних відносин;
  - 2) визначення засад державної політики в галузі використання та охорони земель;
  - 3) затвердження загальнодержавних програм щодо використання та охорони земель.
- До повноважень Кабінету Міністрів України в галузі земельних відносин належать:
- 1) розпорядження землями державної власності;
  - 2) реалізація державної політики в галузі використання та охорони земель;

- 3) викуп земельних ділянок для суспільних потреб;
- 4) координація проведення земельної реформи тощо.

2. Види земель та їх правовий статус

До земель України належать всі землі в межах її території, в тому числі острови й землі, зайняті водними об'єктами, які за основним ці-

льовим призначенням поділяються на такі категорії:

- 1) землі сільськогосподарського призначення;
- 2) землі житлової і громадської забудови;
- 3) землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- 4) землі оздоровчого призначення;
- 5) землі рекреаційного призначення;
- 6) землі історико-культурного призначення;
- 7) землі лісового фонду;
- 8) землі водного фонду;
- 9) землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень органів державної влади і органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень.

Землями сільськогосподарського призначення визнаються землі, надані для виробництва сільськогосподарської продукції.

До земель житлової і громадської забудови належать земельні ділянки в межах населених пунктів, що використовуються для розміщен-

ня житлової забудови, громадських будівель і споруд, інших об'єктів загального користування.

Землі природно-заповідного фонду — це ділянки суші й водного простору з природними комплексами та об'єктами, що мають особливу

природоохоронну, екологічну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність.

До земель оздоровчого призначення належать землі, з природними лікувальними властивостями.

До земель рекреаційного призначення належать землі, що використовуються для організації відпочинку населення, туризму та проведення спортивних заходів.

До земель історико-культурного призначення належать землі, на яких розташовані:

- 1) історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, меморіальні парки, меморіальні (цивільні та військові) кладовища, могили,

історичні чи меморіальні садиби, будинки, споруди і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями;

- 2) городища, кургани, давні поховання, пам'ятні скульптури та мегаліти, наскальні зображення, поля давніх битв, залишки фор-

тець, військових таборів, поселень і стоянок, ділянки історичного культурного шару укріплень, виробництв, каналів, шляхів;

- 3) архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, залишки стародавнього планування і забудови міст та

інших населених пунктів, споруди цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, садово-паркові комплек-

си, фонові забудова.

До земель лісового фонду належать землі, вкриті лісовою рослинністю, а також не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані

й використовуються для потреб лісового господарства.

До земель водного фонду належать землі, зайняті:

- 1) морями, річками, озерами, водосховищами, іншими водними об'єктами, болотами, а також островами;
- 2) прибережними захисними смугами уздовж морів, річок та навколо водойм;
- 3) гідротехнічними, іншими водогосподарськими спорудами та каналами, а також землі, виділені під смуги відведення для них;
- 4) береговими смугами водних шляхів.

Землями промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення визнаються земельні ділянки, надані в устано-

вленому порядку підприємствам, установам та організаціям для здійснення відповідної діяльності.

3. Права й форми власності на землю

Право власності на землю — це право володіти, користуватися і розпоряджатися земельними ділянками. Земля в Україні може перебу-

вати у приватній, комунальній і державній власності. Суб'єкти права власності на землю:

- 1) громадяни і юридичні особи — на землі приватної власності;
- 2) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності;

3) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, - на землі державної власності.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- 1) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- 2) безоплатної передачі із земель державної та комунальної власності;
- 3) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування тощо.

Юридичні особи (засновані громадянами України або юридичними особами України) можуть набувати у власність земельні ділянки для

здійснення підприємницької діяльності у разі:

- 1) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- 2) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду;
- 3) прийняття спадщини;
- 4) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Територіальні громади набувають землю в комунальну власність у разі:

- 1) передачі їм земель державної власності;
- 2) примусового відчуження земельних ділянок у власників за мотивами суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- 3) прийняття спадщини;
- 4) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- 5) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Держава набуває права власності на землю у разі:

- 1) відчуження земельних ділянок у власників з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;
- 2) придбання за договорами купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;
- 3) прийняття спадщини;
- 4) передачі у власність державі земельних ділянок комунальної власності територіальними громадами;
- 5) конфіскації земельної ділянки.

Окрім права власності Земельний кодекс передбачає право користування, оренди, сервітуту та інші права відносно землі.

Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у держа-

вній або комунальній власності, без встановлення строку.

Право оренди земельної ділянки — відповідно до нової редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про оренду зе-

млі» від 2 жовтня 2003 року — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орен-

дареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності.

Оренда землі ґрунтується на відповідному договорі.

За оренду землі сплачується орендна плата.

Право земельного сервітуту — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне корис-

тування чужою земельною ділянкою (ділянками). При цьому встановлюються такі земельні сервітути:

- 1) право проходу й проїзду на велосипеді;
- 2) право проїзду на транспортному засобі наявним шляхом;
- 3) право прокладання та експлуатації ліній електропередачі, зв'язку, трубопроводів, інших лінійних комунікацій тощо.
4. Приватизація землі

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується.

Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами і державою виключно відповідно до закону (Ст. 14 Конституції

України). Одним із способів набуття права приватної власності на землю є її приватизація. Приватизація землі в Україні регулюється нор-

мативно-правовими актами, до яких належить Земельний кодекс України, який був прийнятий 25 жовтня 2001 р. і введений в дію з 1 січня

2002 р., інші закони, Декрет Кабінету Міністрів України від 26 грудня 1992 р. „Про приватизацію земельних ділянок|| та деякі інші нор-

мативно-правові документи. Відповідно до норм Земельного кодексу України громадяни України (ст. 25,32—42) мають право на одержання

у власність земельних ділянок для:

- 1) ведення селянського (фермерського) господарства;
- 2) ведення особистого підсобного господарства;
- 3) будівництва та обслуговування жилого будинку і господарських будівель (присадибна ділянка);
- 4) садівництва;
- 5) дачного і гаражного будівництва.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі:

- 1) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами;

2) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності;
3) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування;
4) прийняття спадщини;
5) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян проводиться у разі:

1) приватизації земельних ділянок, що перебувають у користуванні громадян;
2) одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій;
3) одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації.

Приватизація земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій здійснюється працівниками цих підприємств, установ та організацій, а також пенсіонерами з числа таких працівників. Кожному із суб'єктів, які приватизують названі земельні ділянки, визначаються їх земельні частки (паї). Рішення про це приймають органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень, за клопотанням працівників цих підприємств, установ та організацій. Землі таким суб'єктам у приватну власність передаються безоплатно. Площа земель, що приватизується, становить різницю між загальною площею земель, що перебували у постійному користуванні сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, і площею земель, які залишаються у державній чи комунальній власності (лісовий, водний, резервний фонди). За бажанням особи, яка приватизує ділянку, земельна частка (пай) може бути виділена в натурі (на місцевості). При обчисленні розміру земельної частки (паю) враховуються сільськогосподарські угіддя, які перебували у постійному користуванні державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ і організацій, за винятком земель, що залишаються в державній і комунальній власності. Загальний розмір обчисленої для приватизації площі сільськогосподарських угідь поділяється на кількість працівників цих підприємств і пенсіонерів з їх числа. Вартість і розміри земельних часток (паїв) працівників і пенсіонерів в умовних кадастрових гектарах є рівними.

Громадяни України мають право на безоплатну передачу їм земельних ділянок із земель державної або комунальної власності в таких розмірах:

1) для ведення фермерського господарства — в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано кілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній у цих підприємствах. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній по району;
2) для ведення особистого селянського господарства — не більше 2,0 га;
3) для ведення садівництва — не більше 0,12 га;
4) для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) у селах — не більше 0,25 га, в селищах — не більше 0,15 га, в містах — не більше 0,10 га;
5) для індивідуального дачного будівництва — не більше 0,10 га;
6) для будівництва індивідуальних гаражів — не більше 0,01 га.

На період до 1 січня 2010 року - громадяни і юридичні особи можуть набувати право власності на землі сільськогосподарського призначення загальною площею до 100 га. Ця площа може бути збільшена у разі успадкування земельних ділянок за законом. Громадяни України мають право продавати або іншими способами відчужувати земельні ділянки без зміни їх цільового призначення. Земельні ділянки для ведення сільськогосподарського (фермерського) господарства не можуть продаватися громадянами (власниками) до 1 січня 2005 року.

Договір купівлі-продажу або інші способи відчужування земельної ділянки посвідчуються в нотаріальному порядку і реєструються у сільській, селищній, міській раді, на території якої розташована земельна ділянка.

Продаж земельної ділянки проводиться за ціною, встановленою угодою сторін, але ця ціна не може бути меншою за нормативну ціну землі.

Ціна земельної ділянки за договором купівлі-продажу є підставою для сплати державного мита, а також для розрахунків при заставі земельної ділянки.

Відповідно до Земельного кодексу України право на землю мають і приватні сільськогосподарські підприємства, установи та організації. Вони можуть набувати у власність землі сільськогосподарського та іншого призначення для ведення підсобного господарства.

Земельним кодексом України встановлюється певний порядок приватизації земельних ділянок. Так, громадянин, зацікавлений у приватизації земельної ділянки, яка перебуває в його користуванні, подає заяву до відповідної районної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації або сільської, селищної, міської Ради за місцезнаходженням земельної ділянки. При цьому рішення органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо приватизації земельних ділянок приймається у місячний строк на підставі технічних матеріалів і документів, що підтверджують розмір земельної ділянки.

Приватизація в Україні здійснюється у трьох основних напрямках: майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельних ділянок. Порядок проведення приватизації регулюється чинним законодавством.

Існує ряд прогалин у чинному приватизаційному законодавстві, які слід усувати шляхом здійснення правотворчої діяльності держави та її органів. У зв'язку з прийняттям Земельного кодексу України необхідно прийняти низку законів щодо встановлення механізму реалізації основних положень Кодексу. Удосконалення законодавства і практики приватизаційних відносин сприятиме утвердженню права приватної власності та створенню ефективної структури громадянського суспільства і розвинутих ринкових відносин.

5. Відповідальність за порушення земельного законодавства

Угоди, укладені з порушенням встановленого законом порядку купівлі-продажу, дарування, застави, обміну земельних ділянок, визнаються недійсними за рішенням суду.

Громадяни і юридичні особи несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність відповідно до законодавства за такі порушення:

- 1) укладення угод з порушенням земельного законодавства;
- 2) самовільне зайняття земельних ділянок;
- 3) псування сільськогосподарських угідь та інших земель, їх забруднення хімічними та радіоактивними речовинами і стічними водами, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами;
- 4) розміщення, проектування, будівництво, введення в дію об'єктів, що негативно впливають на стан земель;
- 5) невиконання вимог щодо використання земель за цільовим призначенням;
- 6) порушення строків повернення тимчасово займаних земель або невиконання обов'язків щодо приведення їх у стан, придатний для використання за призначенням;
- 7) знищення межових знаків;
- 8) приховування від обліку і реєстрації та перекручення даних про стан земель, розміри й кількість земельних ділянок;
- 9) непроведення рекультивції порушених земель;
- 10) знищення або пошкодження протиерозійних і гідротехнічних споруд, захисних насаджень;
- 11) невиконання умов знімання, збереження і нанесення родючого шару ґрунту;
- 12) самовільне відхилення від проектів землеустрою;
- 13) ухилення від державної реєстрації земельних ділянок та подання недостовірної інформації щодо них;
- 14) порушення строків розгляду заяв щодо відведення земельних ділянок.

Самовільно зайняті земельні ділянки підлягають поверненню власникам землі або землекористувачам без відшкодування витрат, понесених за час незаконного користування ними. Повернення самовільно зайнятих земельних ділянок проводиться за рішенням суду.

Лекція 12

на тему „Основи екологічного права України”

План лекції

1. Екологічне право України: поняття, предмет, система.
  2. Законодавство про охорону навколишнього природного середовища.
  3. Екологічні права і обов'язки громадян.
  4. Права і обов'язки природокористувачів.
  1. Екологічне право України: поняття, предмет, система
- Екологія вивчає питання взаємодії людини і природи, суспільства і природи.

Екологічне право — це система правових норм і принципів, якими регулюються суспільні відносини щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів (екологічні правовідносини). Екологічні правовідносини - це складна галузь суспільних відносин, які охоплюють відносини щодо використання, відтворення і охорони різних об'єктів природи. Суб'єктами екологічних відносин є сторони, між якими вони виникають. Об'єктом екологічних відносин може бути як об'єкт природи в цілому, так і його частина.

Предметом екологічного права є нормативно врегульовані суспільні екологічні відносини щодо охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів.

Систему екологічного права складають екологічні норми, принципи й інститути.

Екологічні норми - це одиничні, формально-визначені, загальнообов'язкові правила поведінки, за допомогою яких регулюються суспільні

відносини з приводу охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів. Принципи екологічного права - це головні, основоположні правила, які визначають загальну спрямованість і найсуттєвіші риси правового

регулювання екологічних суспільних відносин. До найважливіших з них необхідно віднести принципи:

- 1) переваги державної власності на землю, воду, ліси, надра та інші об'єкти природи;
- 2) державного управління природокористуванням і охороною природи;
- 3) поєднання раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів;
- 4) комплексного підходу до природокористування і природоохорони;
- 5) поєднання заходів щодо стимулювання і відповідальності у справі використання та охорони природних ресурсів;
- 6) законності в екологічних відносинах.

2. Законодавство про охорону навколишнього природного середовища

Джерела екологічного права виражають і закріплюють екологічну політику Української держави. Основним джерелом екологічного права

України є Конституція України.

Сучасними нормативно-правовими актами, що безпосередньо регулюють основи організації охорони навколишнього природного середовища, є кодекси: Водний кодекс України від 6 червня 1995 р., Повітряний кодекс України від 4 травня 1993 р., закони

України: «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р., «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р., «Про

природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р., «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р., «Про рослинний світ» від 9 квітня

1999 р., «Про карантин рослин» від 30 червня 1993 р., «Про ветеринарну медицину» від 25 червня 1992 р., «Про охорону прав на сорти

рослин» від 21 квітня 1993 р., «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України з питань охорони навколишнього при-

родного середовища» від 6 березня 1996 р. тощо. До того ж деякі відносини у сфері використання та охорони навколишнього природного

середовища врегульовано земельним, лісовим кодексами, кодексом про надра, а також Постановою Верховної Ради України «Про затвер-

дження Порядку обмеження, тимчасової заборони (зупинення) чи припинення діяльності підприємств, установ, організацій і об'єктів у разі

порушення ними законодавства про охорону навколишнього природного середовища» від 29 жовтня 1992 р. тощо.

Джерелами екологічного

права є укази Президента і постанови Кабінету Міністрів України, що спрямовані на врегулювання суспільних відносин у галузі використан-

ня, відтворення і охорони природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки населення України.

3. Екологічні права і обов'язки громадян

Метою існування екологічних прав і обов'язків є забезпечення екологічної безпеки. Під нею розуміють стан навколишнього природного

середовища, який забезпечує запобігання погіршенню екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей.

Гарантіями екологічної безпеки для громадян України є широкий комплекс взаємозв'язаних політичних, економічних, технічних, організа-

ційних, виховних, правових та інших заходів.

Отже екологічне законодавство, по-перше, закріплює екологічні права обов'язки громадян України, по-друге, передбачає гарантії їх реа-

лізації, по-третє, встановлює правові, соціальні, економічні та інші основи охорони навколишнього природного середовища.

Виходячи з цього, екологічне право людини і громадянина в Україні — це юридично закріплений вид і міра можливої, дозволеної пове-

дінки людини і громадянина в екологічній сфері. Екологічний обов'язок людини і громадянина в Україні — це юридично закріплений вид і

міра необхідної поведінки людини і громадянина в екологічній сфері.

Згідно з діючим законодавством кожний громадянин в Україні має право на:

1) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;
2) участь в обговоренні проектів законодавчих актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть нега-

тивно впливати на стан навколишнього природного середовища, та внесення пропозицій до державних і господарських органів, установ та

організацій з цих питань;

3) участь у розробці й здійсненні заходів з охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використан-

ня природних ресурсів;

4) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

5) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

6) одержання у встановленому порядку повної і достовірної інформації про стан навколишнього природного середовища та його вплив

на здоров'я населення;

7) участь у проведенні екологічної експертизи;

8) одержання екологічної освіти;

9) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування збитків, заподіяних

його здоров'ю і майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище тощо.

Усі екологічні права громадян захищаються і відновлюються в судовому порядку.

Поряд з правами згадані нормативно-правові акти передбачають і деякі обов'язки. Так, громадяни зобов'язані:

1) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону на-

вколишнього природного середовища;

2) здійснювати діяльність з додержанням вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища, вимог еко-

логічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;

3) не порушувати екологічні права й законні інтереси інших суб'єктів;

4) вносити плату за спеціальне використання природних ресурсів та штрафи за екологічні правопорушення;

5) компенсувати шкоду, завдану забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.

4. Права і обов'язки природокористувачів

Визнаними різновидами права природокористування є:

1) право землекористування;

2) право водокористування;

3) право лісокористування;

4) право користуватися надрами;

5) право користуватися тваринним світом;

6) право користування природно-заповідним фондом.

Право природокористування — це процес раціонального використання людиною природних ресурсів для задоволення різних потреб та інтересів.

Найважливішими принципами природокористування є його цільовий характер, плановість і тривалість, ліцензування, врахування надзви-

чайного значення в житті суспільства тощо. При цьому вирізняються такі групи природокористування, як право загального і спеціального використання землі, вод, лісів, надр, тваринного світу та інших природних ресурсів. Суб'єктами права загального користування природними ресурсами можуть бути всі громадяни для задоволення найрізноманітніших потреб та інтересів.

Похідним від загального природокористування є спеціальне використання природних ресурсів. На відміну від першого, це використання

конкретних природних ресурсів здійснюється громадянами, підприємствами, установами й організаціями у випадках, коли відповідна, ви-

значена в законодавстві, частина природних ресурсів передається їм для використання. Звичайно така передача є оплатною і такою, що

визначена в часі.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» покладає на громадян і підприємства, установи й організації як на суб'єктів спеціального використання природних ресурсів, спеціальні обов'язки. Так, плата за спеціальне природокористування встановлюється на основі нормативів плати і лімітів використання природних ресурсів. Указані нормативи визначаються з урахуванням кількості та якості природних ресурсів, можливості використання, місцезнаходження, можливості переробки і зберігання відходів. Контроль у сфері природокористування і охорони навколишнього природного середовища здійснюється через перевірку, нагляд, обстеження, інвентаризацію та експертизи. Він може здійснюватись як уповноваженими державними органами, так і громадськими формуваннями. Державний контроль покладається на виконавчі комітети місцевих Рад, державні адміністрації, Міністерство екології та природних ресурсів України, його органи на місцях. Громадський контроль здійснюється громадськими інспекторами охорони навколишнього природного середовища, порядок діяльності яких визначений Положенням, що затверджене Міністерством екології і природних ресурсів України. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» складається з преамбули і 16 розділів (72 статей). Він регулює відносини охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини і спрямований на утворення сприятливих умов економічного і соціального розвитку України у сфері здійснення екологічної політики, мета якої:

- 1) збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища;
- 2) захист життя і здоров'я людей від негативного впливу, обумовленого забрудненням навколишнього середовища;
- 3) досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи в процесі охорони, раціонального використання і поновлення природних ресурсів;
- 4) створення постійних правових, економічних і соціальних основ організації навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і наступних поколінь.

Лекція 13 на тему „Вирішення господарських спорів в Україні” План лекції

1. Система господарських судів України.
  2. Досудове врегулювання господарських спорів.
  3. Порядок розгляду справ у господарських судах.
  4. Розгляд справ про визнання боржника банкрутом.
1. Система господарських судів України
- Правосуддя в господарських відносинах здійснюється господарським судом. Організація і діяльність господарського суду визначаються Конституцією України, законами України "Про судоустрій", "Про господарські суди", Господарським процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.
- Завданнями господарського суду є:
- 1) захист прав і законних інтересів учасників господарських правовідносин;
  - 2) сприяння зміцненню законності в сфері господарських відносин.
- Господарські суди є спеціалізованими судами в системі судів загальної юрисдикції. Вони складають єдину систему спеціалізованих судів, до якої входять:
- 3) місцеві господарські суди;
  - 4) апеляційні господарські суди;
  - 5) Вищий господарський суд України.
- Місцеві господарські суди (суди першої інстанції), Господарський суд Автономної Республіки Крим, господарський суд областей, міста Києва і Севастополя:
- 1) вирішують господарські спори, що стосуються їх компетенції, розглядають справи про банкрутство;
  - 2) переглядають прийняті ними рішення за новими обставинами, що відкрилися;

- 3) вивчають і узагальнюють практику застосування законодавства, аналізують статистику вирішення господарських спорів, вносять пропозиції до Вищого господарського суду України, спрямовані на вдосконалення правового регулювання господарської діяльності і практики вирішення господарських спорів;
- 4) ведуть роботу, спрямовану на попередження правопорушень у сфері господарських відносин;
- 5) здійснюють інші повноваження, надані їм законодавством. Апеляційний господарський суд переглядає в апеляційному порядку рішення місцевих господарських судів.

Вищий господарський суд України є вищим судовим органом господарських судів України у здійсненні правосуддя в господарських відносинах.

Вищий господарський суд України:

- 1) переглядає в касаційному порядку рішення апеляційних і місцевих господарських судів;
- 2) вивчає і узагальнює практику застосування законодавства, забезпечує однаковість практики, аналізує статистику вирішення господарських спорів; дає роз'яснення господарським судам з питань практики застосування законодавства України, що регулює відносини в господарській сфері;
- 3) веде роботу, спрямовану на попередження правопорушень у сфері господарських відносин;
- 4) здійснює організаційне керівництво апеляційними господарськими судами;
- 5) забезпечує підбір і підготовку кандидатів у судді, підвищення кваліфікації працівників господарських судів, організовує роботу з матеріально-технічного забезпечення господарських судів;
- 6) забезпечує діяльність кваліфікаційної комісії суддів господарських судів.

2. Досудове врегулювання господарських спорів

Сторони застосовують заходи досудового врегулювання господарських спорів у випадках, передбачених Господарським процесуальним кодексом (ГПК), а також за домовленістю між собою, якщо це обумовлено договором.

Спори, що виникають з договору перевезення, договору про надання послуг зв'язку, можуть бути передані на розгляд до господарського

суду за умови дотримання сторонами встановленого для даної категорії спорів порядку їх досудового врегулювання.

Порядок досудового врегулювання господарських спорів не поширюється на спори про визнання договорів недійсними, спори про ви-

знання недійсними актів державних органів та інші види спорів, визначені чинним законодавством.

Підприємства і організації, які порушили майнові права та законні інтереси інших підприємств і організацій, зобов'язані відновити їх, не

очікуючи пред'явлення претензії. Підприємства і організації, чий права і законні інтереси порушені, з метою безпосереднього врегулювання

спору з порушником цих прав і інтересів звертаються до нього з письмовою претензією.

У претензії вказуються:

- 1) повне найменування і поштові реквізити заявника претензії та підприємства, організації, яким претензія пред'являється, дата пред'явлення і номер претензії;
- 2) обставини, на підставі яких пред'явлена претензія, докази, що підтверджують ці обставини, посилання на відповідні нормативні акти;
- 3) вимоги заявника;
- 4) сума претензії і її розрахунок, якщо претензія підлягає грошовій оцінці, платіжні реквізити заявника претензії;
- 5) перелік наданих до претензії документів та інших доказів.

Підприємства і організації, які одержали претензію, зобов'язані задовольнити обґрунтовані вимоги заявника.

Про результати розгляду претензії заявнику повідомляється в письмовій формі.

3. Порядок розгляду справ у господарських судах

Підприємства, організації, установи, інші юридичні особи (у тому числі іноземні), громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без

створення юридичної особи, мають право звертатися до господарського суду відповідно до встановленої підвідомчості господарських справ за

захистом своїх порушених чи не визнаваних прав і охоронюваних законом інтересів.

Позивачами є підприємства і організації, які подали позов чи в інтересах яких подано позов про захист порушеного права. Відповідачами

є підприємства, яким адресована позовна вимога.

Сторони користуються рівними процесуальними правами. Вони мають право знайомитися з матеріалами справи, робити з них виписки,

знімати копії, брати участь у судових засіданнях, надавати докази, брати участь у дослідженні доказів, заявляти клопотання, надавати усні

й письмові пояснення господарському суду, наводити свої докази і мотиви з усіх питань, що виникають у ході судового процесу, заперечу-

вати проти клопотань і доводів інших учасників судового процесу, оскаржувати судові рішення господарського суду у встановленому Кодексом порядку.

Перелік справ, підвідомчих господарським судам, викладений у розділі III Господарського процесуального кодексу України (справи з гос-

подарських спорів та інші, пов'язані з підприємницькою або господарською діяльністю):

1) справи зі спорів, що виникають під час встановлення висновку, змін, розірвання та виконання господарських договорів;

2) справи про банкрутство;

3) справи за заявою органів Антимонопольного комітету України, Рахункової палати з питань, віднесених законодавчими актами до їх компетенції.

Позовна заява подається до суду тільки в письмовій формі і підписується керівником підприємства чи його заступником. Вона повинна міс-

тити:

1) найменування господарського суду, до якого подається заява;

2) найменування сторін, їх поштові адреси, найменування і номери рахунків сторін у банківських установах;

3) документи, що підтверджують статус громадянина як суб'єкта підприємницької діяльності;

4) ціну позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці, суми договору (у спорах, що виникають під час встановлення висновку,

змін та розірвання господарських договорів);

5) зміст позовних вимог, якщо позов поданий до декількох відповідачів, зміст позовних вимог щодо кожного з них;

6) викладення обставин, на яких ґрунтуються позовні вимоги, докази, що підтверджують позов;

7) відомості про застосування заходів досудового врегулювання спору у випадках, передбачених Господарським процесуальним кодексом;

8) відомості про застосування запобіжних заходів;

9) перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви.

У позовній заяві можуть бути зазначені також інші відомості, якщо вони необхідні для правильного вирішення спору.

Не пізніше дня подання позову позивач зобов'язаний направити кожному з відповідачів копію позовної заяви з

прикладеними до неї до-

кументами, якщо такі документи у відповідачів відсутні.

До позовної заяви, яка підписана представником позивача, додається доручення або інший документ, що підтверджує повноваження

представника позивача.

Усі документи подаються в оригіналах чи належним чином засвідчених копіях.

Протягом п'яти днів з моменту надходження позовної заяви суддя виносить рішення про подальший рух поданих документів і оформляє

його відповідною ухвалою. При необґрунтованій подачі позову в господарський суд або у випадку порушення

процесуальної форми пода-

них матеріалів суддя відмовляє в прийнятті позовної заяви або повертає її. Якщо ж позов поданий з дотриманням усіх вимог законодавст-

ва, суддя дає хід справі й направляє сторонам відповідні ухвали. В ухвалі про порушення ходу справи вказуються: факт прийняття позовної

заяви, час і місце проведення засідання господарського суду, дії, які необхідно зробити сторонам для підготовки справи до розгляду на

засіданні.

Відповідач зобов'язаний не пізніше трьох днів після одержання ухвали про порушення ходу справи направити до суду відповідь

на позовну заяву і документи, що підтверджують заперечення проти позову, а позивачу, іншим відповідачам і прокурору, який

бере участь у справі - копію відповіді.

Доказами в справі є будь-як фактичні дані, на підставі яких господарський суд у встановленому законом порядку встановлює наявність

чи відсутність обставин, на яких ґрунтуються вимоги і заперечення сторін, а також інші обставини, що мають значення для правильного

вирішення господарського спору.

Ці дані встановлюються наступними засобами:

1) письмовими і речовинними доказами, висновками судових експертів;

2) поясненнями представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі.

Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. За результатами розгляду спору суд може припинити хід справи, залишити позов без розгляду чи прийняти рішення. У разі вирішення господарського спору (задоволення позову, відмови в позові цілком або частково) господарський суд приймає рішення.

Рішення викладається в письмовій формі і підписується всіма суддями, які брали участь у засіданні.

Рішення господарського суду приймається ім'ям України.

Прийняте рішення оголошується суддею на судовому засіданні після завершення розгляду справи.

Рішення господарського суду набуває законної сили після закінчення десятиденного строку з дня його прийняття, а у випадку, якщо в су-

довому засіданні були оголошені тільки вступна і резолютивна частини рішення, воно набирає законної сили після завершення десятиденного строку від дня підписання рішення.

Сторона, не згодна з прийнятим судом першої інстанції рішенням, може оскаржити його в апеляційному суді.

Апеляційна скарга (подання) на рішення місцевого господарського суду розглядається в двомісячний термін від дня надходження справи

разом з апеляційною скаргою (поданням) в апеляційну інстанцію.

Апеляційна інстанція за результатами розгляду апеляційної скарги (подання) має право:

- 1) залишити рішення місцевого господарського суду без змін, а скаргу (подання) без задоволення;
- 2) скасувати рішення цілком чи частково і прийняти нове рішення;
- 3) скасувати рішення цілком чи частково і припинити хід справи або залишити позов без розгляду цілком чи частково;
- 4) змінити рішення.

Сторони у справі також мають право оскаржити, а прокурор подати касаційне подання на рішення місцевого господарського суду, що

вступило в законну силу. Касаційну скаргу мають право подати також особи, які не брали участі у справі, якщо суд прийняв рішення чи

постанову, що стосується їх прав і обов'язків.

Касаційною інстанцією є Вищий господарський суд України.

Касаційна скарга (подання) може бути подана (внесена) протягом одного місяця з дня набуття законної сили рішення місцевого госпо-

дарського суду або постанови апеляційного господарського суду.

Сторони у справі й Генеральний прокурор України мають право оскаржити в касаційному порядку постанову Вищого господарського суду

України у Верховному Суді України.

Підставами для скасування постанов або ухвал Вищого господарського суду України є їх невідповідність Конституції України, міжнарод-

ним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, інше неправильне застосування норм матеріального права.

4. Розгляд справ про визнання боржника банкрутом

Особливу категорію справ, що розглядаються господарським судом, складають справи про визнання боржника банкрутом.

Хід справ про банкрутство регулюється Законом "Про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом", Господарським процесуальним кодексом України, іншими законодавчими актами України.

Стаття 1 вказаного Закону під "банкрутством" розуміє визнану господарським судом неспроможність боржника відновити свою плато-

спроможність і задовольнити визнані судом вимоги кредиторів інакше як через застосування процедури ліквідації.

Неплатоспроможність

полягає у неспроможності суб'єкта підприємницької діяльності виконати після настання встановленого терміну їх сплати грошові зобов'я-

зання перед кредиторами, у тому числі щодо заробітної плати, а також виконати зобов'язання зі сплати податків і зборів. Кредитором у розумінні Закону є юридична чи фізична особа, яка має документально підтверджені у встановленому

порядку вимоги з

грошових зобов'язань до боржника, з виплати заборгованості із заробітної плати працівникам боржника, а також органів державної подат-

кової служби та інших державних органів, які здійснюють контроль за правильністю та своєчасністю стягнення податків і зборів.

Боржником визнається суб'єкт підприємницької діяльності, не спроможний виконати свої грошові зобов'язання перед кредиторами про-

тягом трьох місяців після настання встановленого терміну їх сплати.

Справа про банкрутство порушується господарським судом, якщо безперечні вимоги кредитора (кредиторів) до боржника сукупно скла-

дають не менше трьохсот мінімальних розмірів заробітної плати і вони не були задоволені боржником протягом трьох місяців після встано-

вленого для їх погашення строку.

Безперечними вимогами кредиторів вважаються вимоги, визнані боржником, інші вимоги, підтверджені виконавчими документами або розрахунковими документами, за якими відповідно до законодавства здійснюється списання коштів з рахунків боржника. Відповідно до пункту 5 статті 11 Закону суддя в підготовчому засіданні виносить постанову, якою зобов'язує заявника опублікувати в офіційних друкованих органах у десятиденний термін за його рахунок оголошення про порушення справи про банкрутство.

Відповідно до Закону щодо боржника застосовуються наступні судові процедури банкрутства:

- 1) розпорядження майном боржника - система заходів для спостереження та контролю за управлінням і розпорядженням майном боржника з метою забезпечення збереження та ефективного використання майнових активів боржника, проведення аналізу його фінансового положення;
- 2) мирова угода - домовленість між боржником і кредитором (групою кредиторів) про відстрочку і/або розстрочку платежів чи припинення зобов'язання за згодою сторін (прощення боргів);
- 3) санація (поновлення платоспроможності) боржника – система засобів, здійснюваних під час провадження у справі про банкрутство з метою запобігання визнання боржника банкрутом і його ліквідації, спрямована на оздоровлення фінансово-господарського стану боржника, а також задоволення в повному обсязі чи частково вимог кредиторів шляхом кредитування, реструктуризації підприємства, боргів і капіталу та/або зміну організаційно-правової та виробничої структури боржника;
- 4) ліквідація банкрута — припинення діяльності суб'єкта підприємницької діяльності, визнаного господарським судом банкрутом, з метою здійснення заходів щодо задоволення визнаних судом вимог кредиторів шляхом продажу його майна.

Постійне збільшення кількості збиткових підприємств обумовило нагромадження в господарських судах справ про банкрутство. Особливість і складність процесуального режиму провадження у справах цієї категорії, соціальні проблеми й наслідки, пов'язані із застосуванням правового інституту банкрутства, не мають сьогодні аналогів за всю історію існування господарських судів.

Список літератури

1. Правознавство: Підручник/ За заг. ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 752с.
2. Правознавство: Навчальний посібник/ За заг. ред. П.Д. Пилипенка. – Львів: „Новий Світ”, 2003. – 592с.
3. Основи правознавства України: Навчальний посібник/ Ківалов С.В., Музиченко П.П., Крестовська Н.М., Крижанівський А.Ф. – Харків: „Одісей”, 2005. – 368с.
4. Основи правознавства : Навчальний посібник/ За ред. В.В. Комарова. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2005.- 304с.
5. Правознавство. Конспект лекцій для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання/ За ред. В.Д.Понікарова .- Харків:Вид. ХНЕУ, 2004.- 172с.
6. Аграрне право України: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти/ За ред. В.М. Гайворонського та В.П.Жушмана. – Харків: Право, 2003. – 240с._____дентам усіх спеціальностей, професій та усіх форм навчання